

TÜRKİYE’DE ORDU – SİYASET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE AK PARTİ – TSK ETKİLEŞİMİNE BAKIŞ*

A VIEW ON THE INTERACTION BETWEEN THE JDP AND THE TAF IN THE CONTEXT OF THE RELATIONS BETWEEN THE MILITARY AND THE POLITICS IN TURKEY

Arş. Gör. Niran CANSEVER¹
Yrd. Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ²

ÖZET

Türkiye’de ordu hem doğrudan hem de dolaylı olarak siyasal hayata müdahale etmiş bir kurumdur. Türkiye’de AB üyeliği sürecinin etkisiyle ve soğuk savaş sonrası küreselleşme ve demokratikleşme hareketlerinin hız kazanmasıyla siyasal dengeler değişime uğramaktadır. 1990’lı yıllarda başlayan bu birkaç on yıllık dönemde güvenlik algılamalarındaki değişim, soğuk savaşın sona ermesi, Avrupa Birliği(AB) süreci ve küreselleşme gibi dış faktörler ve iç faktörler nedeniyle ordu hükümet ilişkileri önemli değişim geçirmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de oluşan seçilmiş (siyasiler) atanmış (askerler) ilişkisinin 2002 sonrasında AK Parti iktidarıyla geçirdiği değişim ve dönüşümü incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Siyaseti, askeri müdahale, AK Parti, ordu–siyaset ilişkileri

Jel Kodları: D72, D79, H79

ABSTRACT

In Turkey, the army is an institution that has intervened in political life both directly and indirectly. With the effect of EU membership process and the acceleration of globalization and the democratization movements following the Cold War, political balance has changed. Because of the security perception that has changed in last decades, external factors such as end of the Cold War, European Union (EU) process and globalization and internal factors, in Turkey, the relationship between military and government has dramatically undergone a change. The aim of this study is to analyse that the changes and transformations of the relationship between elected ones (politicians) and assigned ones (soldiers) during last years So in 2002 the ruling the JDP in Turkey.

Key Words: Turkish Politics, military intervention, the JDP, military-politics relations

Jel Codes: D72, D79, H79

1. GİRİŞ

Kurulu düzen anlamına gelen *ordu* kelimesi, eski Türklerde Hakan’ın otağının bulunduğu yer ve oturduğu şehre verilen isimdir. Orta Asya kaynaklı olan bu kelime; düzen, intizam,

* Bu makale Niran Cansever’in, Yrd. Doç. Dr. Hakan Mehmet Kiriş danışmanlığında hazırlamış ve sunmuş olduğu “Türkiye’de 2000 Sonrası Ordunun Siyaset Üzerindeki Etkisi ve Bunu Belirleyen Dinamikler” (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ABD, Isparta 2013) adlı yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, niranozalp@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, hakankiris@sdu.edu.tr

asayiş, sıra, emir, komuta, yol-yöntem, kural, takım-sınıf anlamlarında İngilizce’de *order*, Fransızca’da *ordre*, Almanca’da *ordnung* şekillerinde batı dillerinde de yer almıştır (Çelik, 2008: 29). Günümüz Türkçesi’nde *ordu* kelimesi, güncel sözlük anlamıyla; bir devletin ya da topluluğun askeri olanaklarının, silahlı kuvvetlerinin bütününe ifade etmektedir (Türkçe Sözlük, 1983: 903).

Savaşma sanatı insanoğlunun en eski uğraşlarından birdir. Ordular da buna bağlı olarak doğmuştur. Devlet öncesi topluluklarda, topluluğu dışarıdan gelecek saldırılara karşı korumak için yeni bir sınıf doğmuştur. Bu sınıf yapacağı görevin niteliği gereği, kendine özgü iç kurallar ve katı bir hiyerarşi ile örgütlenmiştir (Sunay, 2010: 13). Ordular zamanla profesyonel bir sınıf haline gelmişlerdir.

Orduların ortaya çıkışının, insan topluluklarının kendilerini savunma ya da diğer toplumlarla mücadele etme amaçlarından kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla orduların gelişimi de toplumların ilerlemesiyle birlikte olmuş, tarih boyunca ordular, kurulumundan kullandığı teknolojiye kadar pek çok değişim geçirmiştir. Bu değişimlerin en önemlilerinden biri, şüphesiz, modern orduların ortaya çıkışı olmuştur. Bu; daha önce varolan askerlik ve subaylık sistemini ve eğitimini, savaş teknik ve stratejilerini, kullanılan araç ve gereçleri olduğu kadar ordunun profesyonel bir organizasyon olarak devlet sistemi içindeki konumunu da değiştiren bir durumu beraberinde getirmiştir.

Profesyonel askerlik mesleği, modern toplumun bir tasarımıdır. Modern devletlerde bir kurum olarak ordu, devletin uzmanlaşmış ve görev alanı sınırlanmış bir kurumdur. Sivillere ait önemli meslek kökenleri ortaçağın sonlarına dayanırken subaylık mesleği aslen 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bir toplumsal kişilik olarak profesyonel subay, aynı sınıfa girişimci gibi, modern toplumun³ özgün bir niteliği olmuştur (Huntington, 2006: 86).

Avrupa’da modern devletin ortaya çıkışıyla birlikte, siyasi iktidarın merkezileşmesi ve kurumsallaşması, devlet aygıtını koruyacak bir mekanizmanın varlığını zorunlu kılmıştır. Modern orduların ortaya çıkışında Fransız devriminin etkisi büyüktür. Devrim aristokrasiye karşı yapıldığı için, aristokratlardan oluşan subay kadroları alt üst olurken halkın da, krala veya soylulara itaat için değil, vatandaş olarak haklarını korumak amacıyla savaşması inancı yaygınlaşmıştır (Belge, 2001: 133). Böylece, ücretli ordularda görülmeyen manevi bir güçle çarpışan orduların karşısında durulması zorlaşmıştır (Goltz, 1887: 1).

Modern ordular profesyonelleştikçe kamu bürokrasisi içinde önemli ve sürekli bir konum elde etmişlerdir. Bu konum gelişmiş ve gelişmekte olan ayrımı gözetmeksizin pek çok ülkenin gündeminde olmuştur. Bununla birlikte, sistemin kurumsallaşması ve sivil toplumun yerleşikliği bakımından daha iyi durumda olan modern ülkelerde karar alma ve uygulama mekanizmalarının işleyişine daha az, sınırlı ve tanımlanmış bir etkide bulunup bu rutinin dışına çok istisnai hallerde çıkılırken; modernleşme sürecinde bulunan ülkelerde ordunun etkisi, daha fazla, sınırların dışına çıkabilen ve yer yer tanımlanmakla birlikte bazen de tanımlanmadığı halde süregiden pek çok durum yaratmıştır. Bu tür ülkelerin orduları, kendi hukuklarını oluşturup yürürlüğe koyarak, varolan hukuksal düzen içinde kendilerine istisnai bir konum tayin ederek veya bu hukukla kendilerini bağlı görmeyerek, gelişmişler için rutin dışı olan alanı kendi ülkelerinin rutinleri haline getirebilmişlerdir. Gelişme indekslerinin en alt sıralarındaki ülkeler için ordunun ya da orduya benzer örgütlenmelerin konumunun çok daha belirgin olduğunun, yer yer ordudan başka örgütlenmiş bir güç olmadığının da altını çizmek gerekir.

³ Günümüzde Porto Rico ve Andora gibi bazı küçük ülkeler dışında hemen hemen tüm devletler kendi ordu teşkilatlarına sahiptirler. (Bkz. Türköne, 2009: 414) Heywood’a göre, Porto Rico’nun bu klasik düzenin dışında istisna kalmasının sebebi güvenliğinin Amerika Birleşik Devletleri tarafından sağlanmasıdır. (Bkz. Heywood, 2011: 478)

Türkiye modernleşme sürecine girdiği 19. yüzyıldan bu yana, en erken modernleşen kurumların başında gelen ordunun söz konusu etkilerini hissedilen bir ülke olmuştur. Ordu modernleşme ile birlikte toplumun yol ve yön gösterici liderliğini üstlenmiştir. Türk ordusunun bu rolü, sistemin işleyişine yaptığı dolaylı ve doğrudan etkilerle kendini göstermiş ve sivil, siyasal ve ekonomik alanların sınırları ötesine geçen bir inisiyatif şeklinde kurumsallaşmıştır. Bu durumun en belirgin olduğu alan şüphesiz siyaset olmuştur. Siyasetin Türkiye'de hakların ve özgürlüklerin belirlenmesinde, refahın dağıtılmasında ve pek çok konuda belirleyici konumu olduğu göz önüne alındığında ordunun, siyaset kurumu ile ilişkisinin, bütün bir toplumun, ekonominin işleyişinin, sivil toplumun konumunun, özgürlüklerin ve kamusal sorumlulukların şekillenmesinde etkin olduğu görülebilir.

Bu çalışma ordu, siyaset ve siyaset içinde de özellikle hükümet ilişkileri temelinde son dönemde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 seçimlerinde iktidara gelişiyle birlikte gelişen tablo çerçevesinde Türkiye örneğinde bir inceleme yapmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede öncelikle orduların gelişimi ile ordu – siyaset ilişkilerini ele alan kavramlar, modeller ele alınmış ve farklı ülke deneyimlerine kısaca değinilmiştir. Türkiye'de ordu – siyaset ilişkilerinin tarihsel süreçte gelişiminin olgusal bağlamda özetlenmesinin ardından çalışma özellikle tek partili bir iktidar yapısıyla oluşan döneme odaklanmaktadır. Bu kapsamda 2000'li yıllarda ordunun siyasetle, özellikle de hükümetle etkileşiminde meydana gelen değişimler, ulusal ve küresel eğilimler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, tarihsel ve kavramsal içerikle güncel gelişmeleri ele alarak bir değerlendirme yapma çabasıdır. Konunun derinliği ve güncel gelişmelerin anılığı çalışmanın en önemli sınırlılıklarıdır. Yine de kapsam dâhilinde verimli bir tartışma götürülebilir düzlemedir.

2. ORDU - SİYASET İLİŞKİSİ

İlişkivi Tanımlayan Kavramlar

Ordunun kendi misyonundan kopup; siyasal sistemin işlemesine ve topluma müdahalesi konusunda çeşitli kavramlara rastlanabilir. Bunlardan biri olan ve orduda bir yönetim tekniği olarak önemli bir yer işgal eden militarizm Vagts'a göre (1959: 14-17), askeri kurumları ve yöntemleri sivil hayatın yöntemlerinin üzerine yükselten her türlü duyguyu, askeri zihniyeti, muhakeme ve davranış biçimlerini sivil alana taşıyan düşünme ve değerlendirme sistemidir. Militarizm topluma yönelik, topluma biçim vermeyi amaçlayan bir ideoloji olduğu kadar da bir pratiktir, bir toplumsal düzendir. Militarist rejimin klasik örneği Almanya'da Hitler'in Üçüncü Reich dönemidir (Heywood, 2011: 480).

Militarizmin en önemli özelliği, askeri değerler olarak adlandırılan olguları veya askeri, norm ve kuralları, toplumun tamamına, yani asker olmayan kesime de kabul ettirmeyi amaç edinmiş bir düşünce olmasıdır. Militarist terimini kullanabilmek için ordunun kendi yönetimini benimsetmesi tek başına yetmez aynı zamanda toplumun da orduya olumlu cevap vermesi gerekmektedir. Örneğin, Birmanya yıllardır askeri diktatörlükle yönetildiği halde Birmanya için militarist terimi kullanılamaz, askeri darbelerin olağanlaştığı Latin Amerika'da halkın gözünde askerin bir saygınlığı yoktur o yüzden Latin Amerika'nın da militarist olduğunu söylemek doğru değildir (Belge, 2001: 165). Birinci Dünya Savaşı öncesinde Goltz (1887), orduların topyekûn modern bir savaşa hazır olurken toplumdaki tüm birimlerin de orduya destek verecek şekilde örgütlenmesi gerektiğini vurgulayarak militarizmin bir dünya savaşını kazanmak için gerekli olduğunu iddia etmektedir.

Askeri değer ve pratiklerin yüceltilerek sivil alanı şekillendirmesi darbe dönemlerinde bizzat askeri kesimin militaristleşme sürecinde etkin rol oynamasıyla gerçekleşirken, bazen de sivillerin aktif katılımını ve rızasını içeren ekonomik, kültürel, kurumsal, ideolojik

boyutlarıyla militarizm süreçleri yaygınlaşmaktadır. Bütün bu boyutlarıyla militarizmi yaşayan toplumlar, askeri varsayımları sadece değerli değil, aynı zamanda olağan görmeye başlamaktadırlar. Militarizm diğer ideolojiler gibi günlük hayatın bir parçası olduğu ölçüde etkin olmaktadır (Altınay, 2009: 1246). Militarizmin etkinliğini mümkün kılan en önemli saiklerin başında militaristleşme sürecinde entelektüel, politik, ekonomik ve toplumsal düzlemde işleyen sessiz ya da görünür onayın varlığı gelmektedir (Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, 2012: 145).

Ordunun siyasete müdahalesi anlamında kullanılan bir diğer kavram ise pretoryenizmdir.4 Pretoryen (Praetorian) kavramı, Roma Ordusuna komuta eden General ya da praetorum arazideki çadırı (karargâhı) anlamındaki praetorium kelimesinden gelir. Komutanı korumakla görevli askerler, bu alan içinde buldukları için, bunlara pretoryen muhafızları adı verildi. Zamanla bu birlikler, iktidara el koyan meşru yönetimden bağımsız davranan bir güç haline gelmişlerdir (Duverger, 2001: 5).

Pretoryen müdahale kavramı, geleneksel siyaset felsefesinde tiranlık anlamına gelirken, modern siyaset literatüründe, kamuyu ilgilendiren işlere askeri müdahaleyi belirten, bir şefin diktatörlüğünü destekleme ve korumaya ya da değiştirmeye dayalı siyaseti ifade eden anlamlarda kullanılmaktadır. Bu açıdan, Duverger'e göre (2001: 33), I. ve III. Napolyon, Robespierre, Cavaignac iktidarı pretoryen diktatörlüktür.

Pretoryen rejimlerde, askerler yönetim üstlenmeseler dahi yürütme organı üstünde egemenlikleri vardır. Müdahale, genellikle bu egemenliğin tehlikeye düştüğü anda başvurulmuş bir yoldur (Erdoğan, 2005: 740). Günümüzde pek çok ülkede orduların etkisini ele alan bu kavramların izleri ve etkileri halen görülebilir düzeydedir.

Ordunun Siyasete Müdahale Nedenleri

Duverger (2006: 49), orduların donanımları ve disiplinleri nedeniyle sürekli bir hükümet darbesi potansiyeli barındırdığını söylemektedir. Ordunun siyasete etkisinin boyutu ve sınırları bir ülkenin siyasal kültürüne, sosyoekonomik yapısına ve siyasal sisteminin kurumsallaşma düzeyine göre değişmektedir. Dünyanın pek çok yerinde halen karşı karşıya bulunulan sorun ordunun siyasete müdahale etmesi ve bu müdahalenin demokratik siyasetin yönelimini değiştirmesine sebep olmasıdır. Otoriter ve totaliter rejimlerin hüküm sürdüğü ülkelerde ordu, siyaset mekanizması üzerinde etkilidir ancak; ordu – siyaset ilişkileri bağlamında asıl sorun kendini demokratik olarak nitelendiren bazı rejimlerde ordunun halkın seçilmiş temsilcilerinin görev alanına girmesiyle oluşmaktadır (Türköne, 2009: 413).

Ordunun siyasi temsilcilerden rol çalmasını yani ordunun siyasete müdahalesinin en bilinen örneği *askeri darbeler*dir. Bunlar hükümeti veya sistemin genelini hedef alabilirler. Askeri darbeler; emir komuta dâhilinde ordunun tüm kademelerinin birlikte hareket ettiği *paşaların müdahalesi*⁵ (*intervention of the pashas*) şeklinde olabileceği gibi, genellikle ordu içinde küçük bir grubun belli bir hareket planı çerçevesinde, politik bazı çevrelerin de işbirliği veya desteği olacak şekilde, şiddet ya da tehditle var olan hükümetin hatta düzenin değiştirilmesi amacını taşıyan *askeri cuntalar* şeklinde de olabilir.⁶ Askerin siyasete

⁴ Kavram yazarlarca farklılaşan bir çeşitlilik içinde kullanılmıştır. Pretoryen Rejimler (David c. Rappoport), Pretoryen Toplumlar (S. Huntington ve S. E. Finer), Pretoryen Cumhuriyetler (Allain Rouquie), Pretoryen Ordular (Elizabeth Picard), Pretoryen Devletler (William Hale), Pretoryen Diktatörlüğü (M. Duverger)

⁵ Bu makalede Türkiye örneğinden hareketle, ordunun hiyerarşik olarak harekete geçtiği askeri darbe şekli bu şekilde isimlendirilip önerilmektedir.

⁶ Cunta kelimesi İspanyolca konye ya da heyet anlamına gelen junta kelimesinden gelmektedir. (Bkz. Heywood, 2011: 484) Örneğin, Yunanistan'da 1974-80 arasında Alpay Papadopoulos, Şili'de 1973 darbesinden sonra General Pinochet ve 1993-98 arasında Nijerya'da General Abacha ön plana çıkmıştır. Gana'da havacı

doğrudan yaptığı müdahaleleri izlemek kolayken dolaylı müdahalelerin izlenip değerlendirilmesi daha zordur.

Tablo 1: Dünya'da 1958-1974 Yılları Arasındaki Askeri Darbeler

ASYA		LATİN AMERİKA		AFRİKA			
Birmanya	1958-62	Venezuela	1958-61	Sudan	1958-59*-64-69-71	Sierra Leone	1967-68-71
Irak	1958-59*-63*-63-65*-66*-68	El Salvador	1960-61-72*	Etiyopya	1960-74	Mali	1968
Pakistan	1958	Brezilya	1961-64	Zaire	1960-65	Libya	1969
Tayland	1958 1971	Ekvator	1961-63-66-72	Cezayir	1963-65-67*	Somali	1969
Türkiye	1960-62*-63*-71	Arjantin	1962-66-71	Dahomey	1963-65-65-67-69-72	Fas	1971-72*
Lübnan	1961	Peru	1962-63-68	Togo	1963-67-70*	Uganda	1971-74
Güney Kore	1961	Dominik Cumhuriyeti	1963	Kongo	1966*-68-69*-72	Volta	1966-74
Suriye	1961-62*-62-63*-63-66*-70	Guatemala	1963	Gana	1966-67*-72	Nijerya	1966-66
Yemen	1962-67-74	Honduras	1963	Gabon	1964*	Madagaskar	1972
Vietnam	1963-64*-65	Bolivya	1964-69-70-71*-74*-74	Burundi	1965*-66-72	Ruanda	1973
Endonezya	1965*	Panama	1968-69*	C. A. R	1966	Nijer	1974
Kamboçya	1970	Şili	1973*-73				
Afganistan	1973	Uruguay	1973				
Laos	1960-63						
Yemen	1962-67-74						

Kaynak: S. E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, 2nd Enlarged Edition, Penguin Books, 1975, s. 272. (* Başarısız Darbe Girişimi)

1958-1974 yılları arasında Asya'nın 15, Afrika'nın 22 ve Latin Amerika'nın 13 ülkesinde askeri müdahaleler meydana gelmiştir. Dünyada en çok askeri müdahale sırasıyla 1963-66-74-71 ve 1961 yıllarında gerçekleşmiştir. Dünyada 1963 yılında 16, 1966 yılına 13, 1974 yılında 10, 1971 yılında 9, 1961-65-69 ve 1972 yılında 8, 1958-62-67-68 yıllarında 7, 1973 yılında 6, 1960 ve 1964 yıllarında ise 5'er tane askeri müdahale yaşanmıştır. (Bkz. Tablo: 1)

Askeri diktatörlükler, kendilerini farklı haklı nedenlere dayandırmaktadırlar. Askerler Şili de demokrasiyi, Tayland'da monarşiyi, Türkiye'de laikliği olduğu gibi rejimi ve sivil düzeni korumak için bazen de komünizm, terörizm ve bölücü isyanlar gibi tehlikelere karşı askeri müdahaleleri gerçekleştirdiklerini açıklamışlardır. Fakat militarist rejim için, en yaygın gerekçe sivil kuralların, yasaların ihlalinin ve bu ihlalin kalıcı olmasının önüne geçmektir. Askeri rejimler farklı nedenlere dayanarak müdahaleye girişeler de, iktidara el koyduktan sonra kendilerinin kalıcı olmadıklarını iddia etmektedirler (Kailitz, 2013: 48).

Askeri darbelerin başlıca sebebi olarak hükümetlerin, *ekonomik ve sosyal sorunları çözmekteki başarısızlıkları* gösterilmektedir. Ancak en sık kullanılan gerekçe, *yerleşik düzeni ve rejimi korumaktır*. Askerleri siyasete müdahaleye iten bir başka etken ise aldıkları eğitimden dolayı oluşan *sivillerle aralarındaki kopukluktur*. Askerler, asker sivil farkının altının çizildiği belli bir eğitimden geçtikleri için sivil kurumlara ve kişilere karşı güvensizlikleri kolayca ortaya çıkabilir (Pekin, 2014: 251-252). Bu kopukluk, askerlerin kendilerini, sivillerin çözemeyeceği sorunları çözen, rejimin tehlikeye girmesini önleyen

Tegmen Rawlings'in, 1980'de Liberya'da Çavuş Doe'nun hükümet darbesinde, onbaşı veya çavuşlar ya da kıdemsiz subaylar iktidarı ele geçirmiştir. Afrika'da da yaşanan askeri müdahalelerde durum böyle olmuştur.

devletin asli unsuru olarak görmelerine neden olabilirken siyasete müdahalelerine de meşru bir zemin hazırlamaktadır.

Askerlerin siyasete müdahalesinin bir başka nedeni modernleşmedir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından bağımsızlığını kazanan Ortadoğu, Latin Amerika ve Kuzey Afrika gibi ülkelerin, bağımsızlık sonrası dönemlerine damgasını vuran temel paradigma olan modernleşme, kalkınma hedefine ulaşmak için sadece iktisadi ve teknik alan ile sınırlı kalınca, toplumun diğer kesimlerine göre daha donanımlı ve ilerici bir özellik gösteren ordu, modernleşme görevini üstlenmektedir (Güneş, 2010:148).

Ordunun siyasete müdahalesine dayanak oluşturan diğer unsurlar ise; *sivil kurumların durumu, orduya karşı duracak bir gücün olup olmaması, ordunun maddi ve manevi hoşnutsuzluğu, ulusal ve uluslararası konjonktür, yasal mevzuat, ordunun yapısı ve ideolojisidir*. Ordunun kuracağı rejimi destekleyecek toplumsal sınıf veya sınıfların, ordunun müdahalesine yardımcı olacak sivil kadroların varlığı önemli olmakla birlikte yeterli olmadığından, ülke ekonomisinin ve ordunun silah ve donanımının dış yardımı gerektirmesi ölçüsünde, müdahalenin dış desteği önem kazanmaktadır (Kışlalı, 2005: 310). Aynı zamanda kamuoyunun siyasi sisteme ve liderlere duyduğu güven ve inanç önem taşımaktadır. Kamuoyu, bu inancı kaybettiğinde, ordunun sivil hayata müdahale ortamı oluşmaktadır.

Ayrıca ulusal kuruluş aşamasında öncü olmuş ordular, halk ve yönetim üzerinde daha etkili olabilmektedir (Belge, 2001:151). Türkiye, Almanya, Japonya gibi ulusun oluşum aşamasında büyük çaba harcamış olan ordular, kazandıkları prestijle kendi değerlerini topluma daha kolay kabul ettirebilmişlerdir.

Nordlinger'e göre (1997: 64), sivil hükümet başarısız olup, bunun sonucunda meşruiyetini kaybettiği zaman, asker müdahale etmektedir. Siyasetçilerin üstesinden gelemediği, başkaldıran, kanlı ayaklanmaların, yoğun toplumsal çatışmaların yaşandığı ülkelerde asker müdahalesinin daha fazla olması beklenir. Irak, Sudan, Nijerya, Endonezya, Burma ve Pakistan gibi ülkelerde yaşananlar bunu göstermektedir (Nordlinger, 1997: 151).

Finer'e göre, siyasi kültür düzeyiyle, askeri müdahale düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki vardır. (Bkz. Tablo: 2) Demokratik değerlerin zayıf olduğu ülkelerde ordu, yönetimi tehdit etme, yönetimi değiştirme, yönetime tamamen el koymaya kadar geniş yetkilere sahiptir. Bu tür ülkelerde, yönetimin meşruiyetine gereken önemin verilmemesi, yetersiz eğitim, sivillerdeki siyasi bilincin gelişmemiş olması sebebiyle, daha çok yönetimi değiştirme ve doğrudan yönetime el koyma şeklinde müdahaleler görülmektedir (Finer, 1975: 124).

Tablo 2: Siyasi Kültür Düzeyi ile Askeri Müdahale Düzeyi Arasındaki İlişki

Siyasi kültür düzeyi	Siyasi kültürün özelliği	Askeri müdahale düzeyi
Olgunlaşmış	Meşruiyet çok yüksek ve ordu tarafından müdahale edilemiyor.	Nüfuz
Gelişmiş	Meşruiyet önemli ve müdahaleye direnme söz konusu	Tehdit
Düşük, Zayıf	Meşruiyet kısmen önemli fakat akışkan	Sivil yönetimi değiştirme
Asgari, Minimal	Meşruiyet önemli değil	Sivil rejime son verme

Kaynak: S.E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of The Military in Politics*, 2nd Enlarged Edition, Penguin Books, 1975 s. 126.

Dengeli bir demokratik kültür yerleşik olduğunda ise ordu, siyasete doğrudan müdahale etmekte zorlanmaktadır (Bilgin, 1996: 56). Bu yüzden askeri rejimlerin çoğu Latin Amerika, Afrika, Güney Doğu Asya gibi uzun bir sömürge geçmişine sahip olan ve

demokratik olgunluk düzeyleri yerleşik demokrasilere göre geride olan ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu sadece demokratik siyasete alışılmamış olunmasından kaynaklanmamaktadır, aynı zamanda yeni siyasi kurumların pek fazla yerleşmemiş olmasıyla ve hatta sömürge geçmişten kalan bölgesel etnik gerilimlerle de ilgili olabilir.

Ordu Siyaset İlişkisinde Modeller

Gelişmiş sanayileşmiş, demokratik ülkelerde ordu karşısında siyasi kontrolü yani sivil denetimi sağlayan yöntemler, ülkelerin bu konuda benimsedikleri modeller mevcuttur. Huntington (2006: 91), orduyu siyasetten uzak tutmanın yolu olarak *nesnel* (askeri profesyonelliğin azami seviyeye çıkartılması) ve *öznel* (sivil gücün azami seviyeye çıkarılması) yöntemlerini ileri sürmektedir. Nesnel sivil denetimde amaç, orduyu profesyonelleştirerek, onu siyasi açıdan arınmış ve tarafsız hale getirip askeri gücün siyasal alanda azalmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşım ordunun siyasi gücünün sivil gruplara oranla en düşük düzeye çekilmesi sonucunu doğurmaktadır. Öznel sivil denetimde ise, ordu siyasete katılır ve siyasal liderliğin ideolojik amaçlarıyla donatılır.

Tablo 3: Öznel Sivil Denetim ile Nesnel Sivil Denetimin Karşılaştırılması

ÖZNEL SİVİL DENETİM	NESNEL SİVİL DENETİM
Amacına, orduyu sivilleştirerek, onu devletin bir aynası haline getirerek ulaşır.	Amacına, orduyu askerileştirerek onu devletin bir aracı haline getirerek ulaşır.
Çeşitli yapılardan oluşur.	Sadece, bir yapı mevcuttur.
Silahlı kuvvetlerin, siyasete katılmasını önkabul olarak alır.	Karşı tezi, ordunun siyasete karışmasıdır.
Özünde bağımsız askeri alanın reddi vardır.	Özünde, özerk askeri profesyonelliğin tanınması vardır.
Tarihte öznel denetim talebi, askerlik alanındaki gücü azamileştirmekten doğmuştur.	Tarihte nesnel denetim talebi, bizzat askerlik mesleği içinden doğmuştur.

Tablo, Samuel Huntington, *Asker ve Devlet*, (Çev. K. Uğur Kızılaslan), Salyangoz Yayınları, 2. Basım, İstanbul, Nisan, 2006, ss. 86-92 uyarlanmıştır.

Nordlinger (1977: 11-15), *geleneksel (aristokratik) model, liberal (demokratik) model ve nüfuz etme (totaliter) modeli*⁷ ayırımı kullanmaktadır. Geleneksel modelde siviller ve askerler arasında önemli bir farklılık bulunmadığından dolayı siviller kolaylıkla askerler üzerinde kontrol kurabilmektedirler çünkü askerlerin sivillerle mücadeleye girişmek için herhangi bir geçerli nedenleri bulunmamaktadır. Bu model özellikle Fransız İhtilali öncesindeki Avrupa monarşilerinde görülmektedir (Nordlinger, 1997: 11). Günümüzde ülkelerin uygulamayı amaçladığı, liberal modelde, ordu kendi alanında profesyonelleştirilerek siyaset dışında tutulur. Bu model mümkün olduğunca askerin siyasetten uzak tutulmasına dayanır (Nordlinger, 1997: 12). Nüfuz etme ya da Heywood'un (2011: 486) kullanımıyla *sızma model* de ise, sivil hükümet politik düşüncelerini, ideolojilerini aşılıyarak onların sadakatini ve itaatkârlığını kazanarak orduyu kontrol altına almaktadır. Askerlere kariyerleri boyunca yoğun bir şekilde hükümetin ideolojileri aşılanır ve askerin siyasi düşünce ve inançları devletin ideolojisi yönünde şekillendirilir. Bu şekilde siviller ve askerler arasındaki potansiyel çatışmanın kaynağı ortadan kaldırılır ancak ordu oldukça politik bir aktör haline gelebilir (Nordlinger, 1997: 15).

⁷ Nordlinger (1977: 15), nüfuz etme, içe girme, işleme anlamında *penetration* kavramını kullanmıştır. Bu kavramı Çiççi (2006: 17), *nüfuz etme* olarak tercih etmiştir. Bu makalede de böyle kullanılmıştır.

Liberal ya da *nesnel* sivil denetim yönteminde, ordu genellikle halka hesap veren sivil liderlere bağlıdır, ordunun tavsiye sunduğu durumlarda veya askeri harcama vs. gibi askeri ilgilendiren alanlarda bile siyasa üretme yetkisi sivil siyasacılara ait olmalıdır. Ayrıca silahlı kuvvetler mensuplarının iktidardaki ve muhalefetteki partilerden uzak kalarak katı bir siyasi tarafsızlık içinde olmaları gerekmektedir (Heywood, 2011: 486). Bu modelin en iyi örnekleri batı demokrasilerinde görülmektedir. ABD ve İngiltere, bu modele örnek olarak verilebilir.⁸

Amaçları, iktidarda kalma süreleri ve siyasi, ekonomik, sosyal yapılara nüfuz etme ve kontrol etme düzeyleri bakımından orduların etkisini açıklayan üç farklı sistemden söz edilebilir (Nordlinger, 1977: 21-27; Hale 1996: 259-260). Bunlardan ilki *moderatör* veya *veto rejimleri* olarak isimlendirilir. Bu sistemde ordu iktidarı devralmaz, sivil siyasal kurumlar işlemeye devam eder ancak bu işleyiş ve kararlar ordu tarafından sınırlandırılabilir ya da yönlendirilebilir. İkincisi *muhafız (gardiyan) rejimlerdir*. Bu rejimde ordu, siyasetçilerin bozdukları sistemi düzeltmenin kendi görevleri olduğunu öne sürerek müdahale ederler ve bu durumun tekrar ortaya çıkmasına izin vermemek üzere anayasa vb. düzenlemeler yaptıktan sonra iktidarı tekrar sivillere devrederler. Son olarak da, *hükmedici rejimler* sayılabilir. Bu rejimde ise, ordunun iktidarda kalma süresi uzun, liderleri ise hırslıdır. Büyük reformlara ve modernleştirme hamlelerine girişirler.

3. TÜRKİYE’DE ASKER – SİYASET İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL BOYUTU

Türk topluluklarından itibaren askerlik, topluma karakterini veren temel özelliklerden biridir. Osmanlı toplumu sürekli genişleyen bir toprak politikası izlediği için, askerlik temelinde örgütlenmiştir (Bozdemir, 1982: 50). Türkiye Cumhuriyeti, tarihsel bir imparatorluğun siyasal yapısından, yeni bir yapıya geçerken, imparatorluktan devralınan siyasal kültürün bu temelleri üzerinde varlık kazanmıştır. Bu nedenle siyasal aktörler, sivil merkezli olmak yerine, bürokratik ve askeri merkezli gelişmişlerdir (Narlı, 2000:108).

Osmanlı Devleti’nin modernleşme çabaları ilk önce askeri alanda başlamıştır. Çelik’e göre (2008: 31), *Batılılaşma* siyasetiyle birlikte, batı modeline inanmış bir kurmay sınıfı aynı zamanda sosyal olarak da Batı tipi bir toplumu oluşturma misyonunu üstlenmiştir. Bu durum aynı zamanda asker için siyasete müdahalenin bir gerekçesini de oluşturmuştur. Ahmad’a göre (2010: 10), bu kurumlardan kendini devletin ve imparatorluğun selametine adayın *subaylar kuşağı* doğmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde bu subaylar siyasallaşmışlardır. Böylece ordu ile siyaset etkileşimi, 1859 Kuleli Vak’ası, 30 Mayıs 1876 Müdahalesi (I. Meşrutiyet), 1908 II. Meşrutiyet veya Meşrutiyetin İadesi, 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909), 1912 Halaskar Zabitan Hareketi, 1913 Bab-ı Ali Baskını gibi olaylarla modern Türk siyasal hayatının bir parçası haline gelmiştir.

⁸ 1775-83 yılları arasında Amerikan Bağımsızlık savaşında ve cumhuriyetin doğuşunda askeri gücün rolü çok büyük olmasına rağmen ABD’de, silahlı kuvvetler siyasetten uzak durmuştur. 1953-61 döneminde, ABD Başkanı olan Eisenhower’ın döneminde, onun eski bir ordu lideri ve savaş kahramanı olmasına rağmen silahlı kuvvetler, sivil siyasa yapıcılarının üstünlüğünü kabul etmişlerdir. ABD’de sivillerin kontrolü orduyu siyasal olarak tamamen güçsüz yapmamaktadır. Ordu siyasete doğrudan doğruya müdahale etmeyip iyi hazırlanmış etkili lobicilik faaliyetleriyle rutin olarak ABD savunma ve dış siyasetinde etkiye sahiptir. Benzer sivil-asker ilişkileri modeli İngiltere’de görülmektedir. İngiltere’de silahlı kuvvetler savunma bakanı üzerinden, başbakana ve kabineye bağlı olacak şekilde kraliyete karşı sorumludur. 17. yüzyıldaki İngiliz iç savaşında asker devlet adamı olan Cromwell’den bu yana ordu İngiliz siyasi hayatına doğrudan bir etkide bulunmamıştır. İngiltere’de de ordunun profesyonelliği büyük ölçüde onun siyasetten uzak durma kararına dayanmaktadır. (Bkz. Heywood, 2011: 486)

II. Meşruiyetin ilanından sonra canlanan siyasi hayatla birlikte asker tamamen siyasete dâhil olmuştur (Çelik, 2008: 32). Bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkasının ordu içindeki etkisi daha sonra Türkiye’de ordunun siyasete müdahale eden geleneksel rolünün de pekişmesini sağlamıştır (Heper, 2010: 218). Bu süreci, 31 Mart Olayı’nın ortaya çıkması hızlandırmıştır. Ahmad’a göre (2007: 74-77), bu olaya kadar asker siyasette ikinci dereceden söz sahibiyken ve sadece küçük rütbeli subaylar cemiyete üye iken, bu olaydan sonra yüksek rütbeli subaylar da cemiyete üye olmaya başlamış ve askerin siyasetteki rolü gittikçe artmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki içinde Enver, Talat ve Cemal Paşalar ülke yönetiminde büyük söz sahibi olmuşlardır. Lewis’e göre (1984: 224), Osmanlı Devleti son döneminde Enver, Talat ve Cemal Paşa yönetiminde fiili bir askeri diktatörlükle yönetilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyete devreden en örgütlü ve güçlü kurum da ordu olmuştur. Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar siyasal yaşamdaki ilişkileri yeniden düzenlemek ve güç dengelerini değiştirmek için sık sık ordu devreye girmiştir (Şen, 2005: 29). Türk Silahlı Kuvvetleri’nin (TSK) ulus-devletin oluşum aşamasında oynadığı büyük rol, ordunun devletin en önemli unsuru değil, adeta kendisi olduğu yönündeki inancı beslemiştir. Aynı zamanda TSK bu süreçte çağdaşlaşmaya karşı direnen *iç güçlere* karşı mücadelenin de önderliğini üstlenmiştir. Demirel’e göre (2002: 40-41), modernleşme hareketini baltalamak isteyenlerin dini motifleri kullanarak destek sağladıklarına inanan Cumhuriyetin kurucu elit kadroları, laiklik ilkesi ile muhaliflerin önüne geçmek istemiştir. Hızlı radikal dönüşüm ülküsü, silahlı kuvvetlere de aktif bir rol⁹ biçilmesini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla bundan sonra Silahlı Kuvvetlerin dar anlamda sadece devletin koruyucusu değil, modernleşme projesinin ve cumhuriyet rejiminin teminatı olarak görülmesi gelenek halini almıştır.

Atatürk ve İnönü cumhurbaşkanlıkları döneminde Türkiye’de kurulan sivil-asker ilişkileri, askerlerin iktidar partisinin etki alanında oldukları *totaliter – nüfuz edici modelle* ilişkilendirilir (Hale, 1996: 261). Hale’e göre (1996: 258-262), bu dönemde Türkiye tek partili bir devletti ve ordu da destek unsuruydu. Çok partili hayata geçiş ise, Türkiye’de pek çok kurumda etkiler ortaya çıkarmıştır. Bu etkilerin görüldüğü alanlardan biri de ordunun siyasetle olan etkileşimi olmuştur. Çok partili dönem boyunca Türk siyaseti, askeri müdahalelerle, bilinen deyişle *her on yılda bir* sekteye uğramıştır. 1961’den beri Türkiye’nin siyasal hayatı her zaman ordunun gözetimi altında olmuş, bu yüzden liberal modelin gereklerinden farklı bir seyir ortaya çıkmıştır.

Türk siyasi hayatı, ilki 27 Mayıs 1960’da (cunta ile doğrudan idareye el koyma yoluyla) olmak üzere; 12 Mart 1971’de (muhtıra ile hükümeti istifa ettirip teknokrat hükümetler kurdurarak), 12 Eylül 1980’de, (ordu komuta kademesinin önderliğinde doğrudan idareye el koyarak) 28 Şubat 1997’de (Milli Güvenlik Kurulu’da hükümete tavsiye niteliğinde değil, yol haritası niteliğinde program benimseterek), 27 Nisan 2007’de (TSK internet sitesinde cumhurbaşkanlığı seçimlerine müdahil olan bir bildiri yayınlamak suretiyle) askeri müdahalelere tanık olmuştur. Söz konusu askeri müdahalelerinin ayrırcı özellikleri tabloda verilmiştir. (Bkz.Tablo 4)

⁹ Mustafa Kemal Atatürk bunu, “Büyük milli disiplin okulu olan ordunun; ekonomik, kültürel, sosyal savaşlarımızda bize aynı zamanda en lüzumlu elemanları da yetiştiren büyük bir okul haline getirilmesine, ayrıca itina ve himmet edileceğine dair şüphem yoktur.” diyerek ifade etmiştir. (Bkz. Demirel, 2002: 40-41)

Tablo 4: Askeri Müdahalelerin Karşılaştırmalı Özellikleri

Tarih	27 Mayıs 1960	12 Mart 1971	12 Eylül 1980	28 Şubat 1997	27 Nisan 2007
Çeşidi	Doğrudan ¹⁰ Müdahale	Dolaylı ¹¹ Müdahale	Doğrudan Müdahale	Dolaylı Müdahale	Dolaylı Müdahale
Yöntem	Hiyerarşik değil, Cunta	Hiyerarşik (cunta karşıtı)	Hiyerarşik	Hiyerarşik	Hiyerarşik
Yapısı	Cuntacı grup 38 subaydan oluşmaktadır. “Cunta”	Üst düzey kademe, hükümet ve cuntayı engelliyor, “muhtıra”	Ordu üst yönetimi, <i>Paşaların Müdahalesi</i> “darbe”	Ordu üst yönetimi, MGK eliyle <i>Paşaların Müdahalesi</i> “postmodern darbe”	Ordu üst yönetimi, MGK eliyle <i>Paşaların Müdahalesi</i> “e-muhtıra”
Siyasete etkisi	Yeni bir siyasi düzen kuruluyor.	Siyasiler üzerinde baskı ve teknokrat hükümetler kuruluyor	Yeni bir siyasi düzen kuruluyor.	Siyasiler üzerinde baskı yapılıyor, hükümet değişiyor	Siyasiler üzerinde baskı yapılıyor, hükümet direniyor
Partiler üzerindeki etkisi	İktidar partisi kapatılıyor	Anti-sistem partiler kapatılıyor.	Tüm partiler kapatılıyor.	İktidar ortağı büyük parti kapatılıyor.	İktidar partisine karşı kapatma davası açılıyor.
Anayasal ve yasal sonuçları	Anayasa yapıldı. %61, 7 oyla kabul edildi. Askeri Yargıtay anayasal kurum haline getirildi. MGK kuruldu. Genelkurmay Başkanlığı Başbakana karşı sorumlu karşı tutulmuştur.	Sivilleşme aleyhine düzenlemeler yapılmıştır. Askeri yargı alanı genişletilmiştir. AYİM anayasal bir kurum olarak kurulmuştur. MGK daha etkili hale getirilmiştir.	Anayasa yapıldı. %91,4 ile kabul edildi. AYİM’in görev alanı genişletilmiştir. MGK’nın yetkileri artırılıyor.	Hükümete uygulamaları için 18 maddelik MGK kararları verildi.	e-muhtırayla anayasada cumhurbaşkanı nın nitelikleri sayılıyor. Bu şekilde ordu cumhurbaşkanlığı seçimlerini etkilemeyi amaçlıyor.
Orduya Etkisi	500 subay (EMİNSU) tasfiye edilmiştir. 1962 ve 1963 Aydemir olaylarından sonra 7 subay idam edilmiş, 29 subay hapis cezası, 78 subaya da cezalar verilmiştir.	5 general, 1 amiral, 35 albay, tasfiye edilmiştir. (sol darbe hazırlığı iddia edenlerin tasfiyesi)	Astlarına karşı denetimi tam olarak kurdukları için silahlı kuvvetlerde tasfiye işlemi yapılmamıştır.	Orduda bir tasfiye işlemi olmamakla birlikte, irtica tehdidiyle etkili oldu.	Ordu siyaset dengesinin, siviller lehine geliştiği ortaya çıkıyor. Yargılama süreçleri başlıyor. Kurumsal mekanizmalar ise halen tamamlanmadı ..

Kaynak: Niran Cansever, Türkiye’de 2000 Sonrası Ordunun Siyaset Üzerindeki Etkisi ve Bunu Belirleyen Dinamikler, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2013, s.133’den uyarlanmıştır.

Türkiye’de gerçekleşen müdahaleler de kısa bir zaman sonra ordu iktidarı sivillere bırakmış ya da sivil yönetimi kesintiye uğratmaksızın düzenlemeler yaptırmıştır. Hatta asker, kendi içinde iktidarı daha uzun süre elde tutma taraflısı olan kişi ve grupları da tasfiye etmiştir. Böylece Huntington’un (1993: 40), *askeri liderlerin yönetimi ele geçirdiklerinde, belirledikleri sorunları düzelttikten sonra, iktidarı sivillere bırakacakları* varsayımı yani *muhafız rolü* (Nordlinger, 1977: 22) Türkiye örneğinde doğrulanmış görünmektedir. Buna

¹⁰ Ordunun doğrudan idareye el koyduğu, diğer siyasi figürleri geçici olarak oyundan dışladığı veya ortadan kaldırdığı müdahale olarak kullanılmaktadır.

¹¹ Ordunun idareye kendisi el koymak yerine çeşitli yolları kullanarak siyasetin seyrini belirleyici şekilde etkilemesidir.

karşın, ordunun tam anlamıyla idealist ve demokrat olması nedeniyle böyle davrandığını iddia etmek de oldukça zordur. Askeri iktidarın süreklilik kazanmaması, batılılaşma hedefiyle liberal değerlerin benimsenmek istenmesi ve Türkiye’nin bu yönde belli bir mesafeyi katetmiş olması, güçlü bir siyasi iradenin ya da ortamın varlığı, ulusal ve uluslararası durum gibi, bu çalışmanın sonraki bölümünde açıklanan pek çok nedene dayanmaktadır.

Yine de Türkiye’de askeri müdahale dönemlerinin kısa süreli olması, ordunun saygınlık kaybını sınırlayan unsurlardan biri olmuştur. Oysa Arjantin, Brezilya ve Şili gibi ülkelerde uzun süreli askeri yönetimler, orduların yıpranmasını kaçınılmaz kılmış böylece askeri müdahalelere karşı geniş bir toplumsal ittifakın temelleri atılmıştır (Demirel, 2002: 45, 46, 51). Diğer yandan Türkiye’de 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında daha sert bir askeri yönetimi amaçlayan ve harekete geçen cuntalara karşı (*Aydemir Olayları*) ordunun üst yönetimi ve kuvvetleri hükümetle birlikte hareket ederek sivil siyaseti korumuşlardır.

12 Mart 1971 muhtırasında da benzer özelliği görmek mümkündür. Bu muhtıra bir yandan hükümete ihtar verirken diğer yandan da ordu içindeki cuntaları etkisizleştirme amacıyla olup hiyerarşiyi korumaya çalışmaktadır (Öztuna, Gökdemir, 1987: 139). Diğer yandan siyaset kadroları da kendi alanlarını ellerinden geldiğince muhafaza etme eğilimindedirler. Buna en iyi örnek 1973’teki cumhurbaşkanlığı seçimleridir. 1961 ve 1966’da genelkurmay başkanlarını cumhurbaşkanı olarak onaylatan ordunun bunu 1973’te de tekrar etme girişimi asker – siyaset ilişkisinde gerginlik yaratmıştır. Ancak bu kez ordu içindeki bir cuntanın adayı yerine AP Lideri Demirel ve CHP Lideri Ecevit ortaklaşa hareket ederek ordunun gösterdiği asker yerine kendi belirledikleri askeri cumhurbaşkanı seçmişlerdir (Akın, 2010: 391).

1980 sonrası dönemde ordunun aktif siyasetten uzaklaştırma çabaları artarken siyasete dolaylı etki, oluşturulan yasal çerçeveye sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte ordu, *siyasal İslam* ve *Kürt kimliği*ni öncelikli tehditler olarak görüp siyasal iktidara özellikle bu konuları öne sürerek etki etme yolları aramıştır (Birand, 1987: 423-424). Bu dönemde hükümetle ordu yönetimi arasında anlaşmazlıklar cereyan ederken Başbakan Özal, siyasetin alanını açmak için girişimlerde bulunmuştur. Bunun en bilinen örneklerinden biri Özal’ın, ordunun belirlediği terfi ve ilerleme silsilesini bozması (*Necdetler Olayı*) diğer yandan da ordunun bütçesini mecliste tartışmaya açmasıdır (İba, 1998: 277-278). Diğer yandan Özal’ın, bu kez cumhurbaşkanı olarak, orduyla özellikle Körfez Savaşı’na ve bölgesel gelişmelere yönelik tutum farklılığı oluşmuştur (*Toruntay Olayı*). Bunun sonucunda genelkurmay başkanı görevinden ayrılmıştır (Hale, 1996: 245). Bu durum, kararlı siyasi irade karşısında hâlihazırda bu iradeye bağlı olan ordunun anlaşmazlık içinde olduğu siyasi kararları siyasetçilere bırakabildiğini de göstermektedir.

1990 sonrasında ordunun müdahalesinde laiklik ilkesinin koruyuculuğu ve irtica ile mücadele söylemlerinin sıkça yer aldığı dönemdir. 28 Şubat sürecinde ordu, tehditler sıralamasındaki önceliğini değiştirmiş, birinci öncelikli tehdit olarak artık irticayı gösterirken bölücülük ikinci öncelikli tehdit haline gelmiştir (Birand, 2012: 190 ve 204). 1990’lı yıllarda ordunun MGK eliyle hükümet üzerinde baskı kurması ve ardından hükümetin görevi bırakmak zorunda kalması, doğrudan bir askeri darbe olmasa da yine de siyasetin işleyişini değiştirmiştir. 28 Şubat denilen bu süreç, öncesi ve sonrasıyla Türk siyasetini ve siyasetle askerini ilişkisini belirleyen son dönem olayları için bir kilometre taşı olarak ele alınabilir. Akın’a göre (2010: 456) süreç şöyle işlemiştir:

“(MGK’da alınan) bahis konusu karar rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere karşı alınması gereken tedbirler başlığını taşımaktadır. Bu kararlar, kendisi örtülü olarak irticain müşevviki sayılan RP’ye, irticai faaliyetler ikrar ve itiraf ettirilmiş, Başbakan Erbakan kararları kabul ve imzaya mecbur olmuş, Refahiyol Hükümetini tazyike yönelik “genelkurmay brifingleri” askeri bürokrasinin siyasi otoriteyi dikkate almayan, iktidar aleyhine alanını genişleten bir seyir izlemiştir. Bu sürecin sonunda, cumhuriyet tarihinde bir ilk gerçekleşmiş, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı... iktidarda bulunan Refah Partisi hakkında kapatma istemiyle dava açmıştır.”

4. TÜRKİYE’DE ORDU – SİYASET ETKİLEŞİMİNDE DİNAMİKLER

2000’li yıllarda ordu – siyaset etkileşiminde dengeler değişmeye başlamıştır. Bunun ulusal ve uluslararası bazı dinamiklere bağlı olarak ortaya çıktığı iddia edilebilir. Bu, bir yandan dış dinamiklere yani soğuk savaşın bitmesiyle birlikte değişen uluslararası ortam, küreselleşmenin yaygınlaşması ve demokratikleşme ile birlikte sivil toplumun batı dışındaki toplumlarda da önem kazanması ve AB üyelik sürecinin gereklerine bağlı olarak gerçekleşirken, diğer yandan 2000 yılı sonrası Türkiye’nin ekonomik ve sosyal durumu, bir partinin tek başına güçlü iktidar olması gibi iç dinamiklerin etkin olduğu bir süreç ile gerçekleşiyor görünmektedir.

Türkiye siyasetinde ordu, *seçimlere katılmayan bir parti görünümü* (Berkan, 2011: 14) vermiştir. Bununla birlikte son on yılda ordunun siyasete müdahale alışkanlığı değişirse bile, ordu siyaset üzerindeki belirleyici gücünü başka aktörlere devretmiştir. Türkiye’de ordunun artık eskisi kadar etkili olmadığını Batı dünyası da tartışmaktadır. Örneğin Economist, “Erdoğan ve Generalleri” başlığını kullandığı analizinde Türk ordusu için *bir zamanlar her şeye muktedir Türk ordusu, aciz değilse de sindirilmiş durumda* değerlendirmesinde bulunmuştur (www.economist.com). Bu bölümde 2002 AK Parti iktidarıyla ordu siyaset ilişkileri, bu ilişkiyi belirleyen ve değiştiren dinamiklerle birlikte özellikle AK Parti – TSK etkileşimi çerçevesinde ele alınmıştır.

Soğuk Savaş Sonrası Ortam

Soğuk Savaş döneminde, dönemsel koşulların bir gereği olarak, militaristleşen devlet sistemlerinin sayısı artmıştır. Bu dönemde özellikle az gelişmiş ülkelerde askeri müdahaleler ya da ordunun politik alanı dolaylı kontrolü, dönemin karakteristik özelliği olmuştur. Bu dönem sürekli bir silahlanma yarışının olduğu, silahların bütün dünyaya dağıtıldığı, büyük ölçüde militaristleşen bir ekonominin etkinliğini sürdürdüğü, askeri darbelerin yaygınlaştığı, silah satışları için yeraltı örgütlerin ortaya çıktığı, gerilla savaşlarının yaygınlaştığı, korku ve şüphenin hâkim olduğu, güvenliğin paranoya halini aldığı bir dönemdir (Meclis Araştırma Raporu, 2012: 9).

Üçüncü dünya ülkelerinde, Soğuk Savaş koşulları altında askeri rejimlerin onaylanması yaygın bir pratik haline dönüşmüştür. Örneğin, ABD, Latin Amerika’da 1964 Küba Devriminin yayılmasını engellemek için bu ülkelerde askeri rejimleri desteklemiştir (www.sde.org.tr). Özellikle bu dönemde Brezilya, Bolivya, Şili, Uruguay ve Arjantin’de kurulan *anti-devrimci askeri rejimler* ve diğer askeri rejimler komünizm tehlikesine karşı duvar oluşturduğu için ABD tarafından desteklenmiştir (Meclis Araştırma Raporu, 2012: 10).

Aynı zamanda, Soğuk Savaş döneminde, gelişmiş Batı dünyasında askerin sivil denetimi de önemli bir öncelik olmamıştır; Türkiye, Portekiz ve Yunanistan gibi NATO üyesi ülkeler

için bu süreçte askerinin siyasete karışması ve müdahalede bulunması normal karşılanmıştır. Ancak, Soğuk Savaş dönemi sona erdikten sonra üye ve yeni üye olacak ülkelerin güvenlik ve sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir şekilde yürütülebilmesinin temini için *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)* ve *NATO* siyasi bağlayıcılığı olan bazı normları¹² kabul etmiştir (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010: 33). Soğuk Savaş sonrası dönemde sivil – asker ilişkilerinin demokratikleştirilmesi ve güvenlik sektörü reformu, *NATO*'nun önemli amaçlarından biri haline gelmiştir. *NATO* üyelerinin uyum sağlamaları amacıyla, *Barış için Ortaklık* programları¹³ uygulanmaktadır (Cizre, 2004: 110).

Soğuk Savaşın bitmesi gelişmiş ülkelerde ordu – siyaset ilişkileri açısından dönüm noktası olmuş, bu ilişkilerin seyri daha demokratik bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde, canlı tutulan ülkenin dış düşman tehdidinde olduğu iddiasının geçerliliği kalmamış, halkın iktidardan beklentileri artmıştır. Bunun pratikteki sonucu ise savunma harcamalarının azalması olmuştur. Özellikle 2000'lerde birçok ülke savunma harcamalarına¹⁴ ayırdıkları bütçenin bir kısmını başka alanlara kaydırmışlardır (Jenkins, 2001: 69). Türkiye'de de Milli Eğitimin bütçesi bu dönemde Milli Savunma bütçesini geçmiş ve devletin en fazla harcama yaptığı kalem olmuştur.

Desch'e göre (1999: 20), uluslararası tehditlerin ya da güvenlik sorunlarının arttığı ve iç tehditlerin azaldığı dönemlerde, sivil iktidar ile silahlı kuvvetler birbirlerine yaklaşmakta ve sivil – asker ilişkisinin demokratik bir zemine sürdürülmesi olasılığı artmaktadır. Bunun tersine, iç tehditlerin arttığı ve dış tehditlerin azaldığı dönemlerde ise sivil – asker ilişkisi daha karmaşık hale gelmekte ve demokratik standartlardan uzaklaşmaktadır. Gerçekten de 1990'larda tüm dünyada, hem Soğuk Savaşın bitmesi, hem de neoliberal dönüşüm çerçevesinde yaşanan ordunun demokratik denetimi ve iktidar alanının daraltılması olgusunun Türkiye'deki geçerliliği tartışmalıdır. Çünkü bu dönemde, 1990'larda ilerleyen terör sorunu ve irtica tehdidini öne sürerek ordu iktidarını korumaya çalışmış ve siyaset üzerindeki vesayetini sürdürme çabasında olmuştur (Narlı, 2000: 115; Karaosmanoğlu, 2011: 257). Dolayısıyla 1990'lı yıllarda demokratikleşmeye ayak direyen TSK, 2000'li yıllarda da bu alışkanlığına devam etme eğiliminde olmuştur. Bununla birlikte, uluslararası ortamda giderek belirginleşen sivilleşme ve demokratikleşme dalgasına direnmek bu dönemde daha da zorlaşmıştır.

Avrupa Birliği Üyelik Süreci

2000'lerin ilk yıllarında Türkiye'nin AB üyelik sürecinde bir hızlanma söz konusudur. Bu dönemde AB'nin ısrarla üzerinde durduğu demokratik standartlara ters düşen ordunun siyasetteki konumunun anayasa ve yasal reformlar çerçevesinde azaltılarak, asker – sivil ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik pek çok adım atılmıştır. Kopenhag kriterlerinde

¹² Bu normları içeren önde gelen belgelerden biri 6 Aralık 1994 günü Budapeşte'de AGİT tarafından benimsenen "*Yeni Bir Dönemde Gerçek Bir Ortaklığa Doğru*" başlığını taşıyan belgedir. Belgenin "*Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) Siyasi-Askeri Yönleri hakkında Davranış İlkeleri Rehberi*" başlığını taşıyan dördüncü bölümü sivil - asker ilişkilerinin demokratik bir zemine oturtulmasıyla ilgilidir.

¹³ Örneğin, Haziran 2004'te İstanbul'da yapılan NATO Zirvesi'nde kabul edilen belgelerde "yeterli" ve "demokratik bakımdan sorumlu" savunma kurumlarının geliştirilmesinin, silahlı kuvvetlerin demokratik denetiminin ve savunma planlaması ve bütçelemesinde şeffaflığın barış ve istikrar ile bağlantısı bir defa daha ifade edilmiştir. (Bkz. www.tasam.org)

¹⁴ 1985 ve 2000 yılları arasında ülkelerin savunma harcamaları ve bu harcamaların GSMH içinde payları önemli oranda düşmüştür. Hatta ABD, İngiltere, Almanya, İtalya, İran, Irak, Mısır ve Suriye'de bu azalma %50'leri aşmaktadır. (Bkz. Türköne, 2009: 418, 427) Stockholm'de bir araştırma enstitüsünün (Stockholm International Peace Research Institute) yaptığı araştırmaya göre, 1998'den beri dünyada toplam savunma harcamaları azalmaya başlamıştır. (Bkz. "Military Might", The Economist, www.economist.com) Türkiye'de de savunma harcamalarının, bütçe içindeki oranında düşüş gözlenmektedir. Savunma harcamalarının, 1998 yılında bütçedeki payı %10,4 iken, 2007 yılında bu oran %7,5'e düşmüştür (Bkz. Şenesen, 2009).

istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasinin varlığı amacıyla AB ile uyum sürecinde benimsenmesi gereken sivil siyasetin öne çıkması kaçınılmaz olmuş, böylece sivil ve askeri otoriteler arasındaki ilişkiler de siviller lehine değişmiştir.

Aslında Avrupa ailesine katılmak Türk modernleşmesinin amaçlarından biridir. Ordu, batılılaşmayı öne alan bir tarihsel tutum ve davranış içinde bulunan kurum olarak bu yönde ilerlemeyi olumlu karşılamalıdır. Ancak bu sürecin kendisinin siyaset üzerindeki vesayetini zedeleyeceği düşüncesiyle son dönemde yüzleşmek durumunda kalmıştır. Jenkins'e göre de, (2010: 235, 236) ordu, halkın büyük çoğunluğunun AB sürecine destek verdiğini bildiği için bu sürece engel oluyormuş gibi görünüp, halk nezdindeki itibarını zedelemeyi de göze alamamıştır. Özellikle son dönemde AB üyeliğine açıktan karşıtlık gütmek, ordunun tarihsel konum ve rolüyle büyük bir tutarsızlık ortaya çıkaracağından ordu, AB üyeliği ve bunun gerekleri konusunda net tavır alamamıştır.

Özellikle tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılı ile birlikte askeri vesayete dayalı rejimin temel taşları yerinden oynamaya başlamıştır. Bir yandan ordu içinde AB ve reformlar konusunda görüş ayrılıkları oluşup kırılmalar başlamış diğer yandan da TSK'nın siyasetle ilişkisi inişli çıkışlı hale gelmiş, TSK, AB'nin reformlarını benimsemese de kabul etmek durumunda kalmıştır (Balancer ve Elmas, 2009: 185).

1998'den itibaren AB ilerleme raporlarında, askerin siyaset, yargı, bürokrasi ve ekonomi içindeki konumu ve rolü eleştirilmiş, bu noktalarda özellikle de Güneydoğu sorununda *gayri askeri çözümler* üretilmesi önerilmiştir. AB'nin en son yayınladığı 2013 İlerleme Raporuna göre, sivil-asker ilişkileri arasındaki dengede sivil makamlar lehine olan değişim teyit edilmiş, geçmiş askeri darbeler hakkındaki Meclis soruşturması ve mevzuat değişiklikleriyle, sivil gözetimin güçlendirilmesi konusunda ilerleme sağlandığı ifade edilmiştir. Ancak, özellikle askeri yargı sistemi ve Jandarma Genel Komutanlığının sivil gözetimi konularında daha fazla reforma ihtiyaç duyulduğu da eklenmiştir (Bkz. www.abgs.gov.tr).

Küreselleşme ve Demokratikleşme

Soğuk savaşın bitmesi ve küreselleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte, demokratikleşme insan hakları ve sivil toplum anlayışı ön plana çıkmıştır. 1980'lerde uluslararası çevrede yaşanan değişimler, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler tüm dünyada sivil toplum kavramının tartışılmasına neden olmuştur. Bu dönemde küreselleşmenin kazandığı hız ile birlikte ulus - aşırı özellikler taşıyan sivil toplum kuruluşlarının sayısı ve etkinliği artmıştır. 1980 sonrasında sivil toplumun alanı ve demokrasi açısından taşıdığı değerler de tartışılmaya başlanmıştır. 1950-1980 yılları arasında dünyada, sivil toplumun gelişimi açısından önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen Türkiye'de sivil aktörler, sivil ve sosyal gruplar ordu ve bürokrasi karşısında etkili olamamışlardır. Türkiye'de 1983 seçimleriyle sona eren doğrudan askeri yönetim döneminin ardından, sivil toplum örgütleri, bireyi devlet karşısında koruyacak mekanizmalar olarak değerlendirilmiştir. Böylece sivil toplum kavramına *askeri yönetimden arınmış toplum* anlamı yüklenmeye başlamıştır (Ercan, 2002: 72).

Uzgel'e göre (2009: 315-325), askerlerin aldıkları eğitim dolayısıyla dünyayı güvenlik penceresinden gören bir zihniyetleri yine eğitim aracılığıyla yaratılan kuşku ve korku, Türkiye'nin demokratikleşmesini ve insan haklarının gelişimini engelleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Askerler insan hakları ve demokratikleşme ile etnik çatışma ve parçalanma arasında bire bir ilişki kurarak, bu konuda Batı'dan gelen eleştiri ve baskıları doğrudan bölünmeye giden yolu açmak olarak değerlendirmiştir. O yüzden de, insan hakları ve demokratikleşme kendi içinde insanlığın oluşturduğu bir değer olarak alınmak ve

cumhuriyet projesinin en önemli parçası olarak kabul edilmek yerine, Batı'nın özellikle Türkiye'ye karşı kullanmayı seçtiği emperyalist araçlarından biri olarak görülmüş diğer konular gibi güvenlik alanına hapsedilmiştir.

Küreselleşme ve demokratikleşme ile birlikte, ulusal ve uluslararası düzeyde TSK ile sivil kuruluşlar arasında çeşitli iletişim, diyalog ve hatta denetim kanalları oluşmaktadır. Örneğin, TÜSİAD hem iç hem de dış politikada Genelkurmay Başkanının statüsünden, alternatif ders kitapları hazırlamaya ve insan haklarına kadar her konuda askerlerden farklı görüşler geliştirerek, Washington ve Brüksel'de temsilcilikler açarak Türk siyaset sisteminin sorunlarını dile getirmeye ve bu sorunlara çözüm üretmeye başlamıştır (Uzgel, 2009: 330). Bu gelişmeler, askerin esas itibarıyla otoriter ve iç tehditlere ağırlık veren bir askeri kültürden daha demokratik ve çoğulcu bir kültüre doğru kaymasına zemin hazırlamaktadır. Sivil – asker ilişkilerinin medyanın ilgisini çekip ve daha da önemlisi bugün gerek medyada gerek akademik hayatta tartışılıyor olması önemli bir gelişme olmuştur. Artık generallerin siyasi içerikli konuşması medyanın, sivil toplum kuruluşlarının ve sıradan insanların tepkisini çekebilmektedir (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010: 41). Bu durum askeri kendi görev alanıyla sınırlandıran sivilleşmeye yönelik bir gelişme olarak okunabilir.

Yeni Bir Siyasal Aktör Olarak AK Parti

Milli Görüş içindeki yenilikçi kanatta yer alan kadro tarafından kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi, 3 Kasım 2002 seçimlerinden %34,28 oy oranıyla galip çıkmış ve mecliste 364 milletvekilliği kazanarak çoğunluğu elde etmiştir. ANAP'ın çoğunluğunu kaybettiği 1991'den 2002'ye kadar Türkiye koalisyonlarla yönetilmiştir. Bu dönemdeki hükümetlerin kırılabilirliği ve ekonomik çöküntüler, koalisyonun istikrarsızlıkla eşdeğer görülmesine neden olmuştur. 2002 – 2015 arasında ise Türkiye, AK Parti hükümetleri tarafından yönetilmiştir. Findley'e göre (2011: 359), *partinin ismindeki "ak" kısaltması, o dönem siyasetteki yaygın kirlenmeden bıkmış halkın beklentileriyle örtüşmüş görünmektedir. 7 Haziran 2015 seçimleri ise, hiçbir partinin kendi başına hükümet kurmasına olanak vermeyen bir sonuç ortaya çıkarmıştır.*

AK Parti kendisine yüklenen İslamcı parti nitelemesi yerine muhafazakâr demokrat bir parti olduğunu belirtmektedir. Milli Görüş temelli olan AK Parti, bu kulvardaki partilerden daha geniş bir seçmen tabanına oturmaktadır. Bu yönüyle partinin DP – AP – ANAP çizgisinde değerlendirildiği daha çok görülmektedir. Özellikle ekonomide liberal politikaları, sosyal alandaki muhafazakârlığı ile AK Parti'nin Özal dönemindeki ANAP ile karşılaştırılması belirgindir (Kiriş, 2010: 126). AK Parti, program ve diğer dökümanlarında din düşmanlığı olmayan laikliği, dinin en büyük kurumlardan biri olduğunu, dindarların rencide edilmemesi gerektiğini ve etnisitenin istismar edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Parti, ekonomi politikalarında piyasa ekonomisine ve sosyal refaha dayanmakta, kültürel bakımdan geleneği önemseyen bir modernlik anlayışını sahiplenmekte, siyasal konum olarak da kendini *muhafazakâr demokrat* olarak isimlendirmektedir (Kiriş, 2010: 129).

AK Parti'nin iktidara gelmesi parti kurucularının geçmişteki tutum ve davranışlarından dolayı TSK'da tedirginlik yaratmıştır. Bu durum hem MGK toplantılarında hem de üst düzey komutanların zaman zaman verdikleri demeçlerde de kamuoyuna yansımıştır (Pekin, 2014: 118). AK Parti iktidara geldikten sonra, ordu siyaseti daha da yakından izlemeye başlamıştır.¹⁵ 2002 milletvekilliği seçimlerinden sonra AK Parti 2007 ve 2011

¹⁵ 2002 seçimlerinden önce Erdoğan ile görüşmek için AK Parti genel merkezine giden gazetecilerle sohbet sırasında, Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Çelik, gazeteci İsmet Berkan'a dönerek "*Biz seçimi kazanırsak asker bize iktidarı verir mi?*" (Bkz. Berkan, 2011: 14) sorusunu yöneltmiştir. Bu durum Türkiye'nin o günkü koşullarını, iktidarın kurulumunda hala ordunun baskın olacağı endişesini iyi açıklamaktadır.

milletvekilliği seçimlerinde de çoğunluğu elde etmiştir. 2007 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerinde hükümet ile ters düşmesi bu çatışmanın en belirgin olaylarından biri olarak gün yüzüne çıkmıştır. Buna karşın ordu mensuplarını içeren bir soruşturma ve yargılama süreci de başlamıştır.¹⁶

Ordunun siyaset üzerindeki etkisi daha önce de siyasette gündeme gelmiş, pek çok siyasetçi bu konuda rahatsızlığını ifade eden görüşler bildirmiştir.¹⁷ Ancak bu görüşler o dönemde belirgin bir etki yaratmamış tam tersine olumsuz geri bildirimler şeklinde siyasal gündemde yer etmiştir. Buna karşın AK Partinin tek ve bütünleşik iktidar yapısıyla, konjonktürün ve liderliğinin de etkisiyle direnebilir tutumu ve orduya karşı kendi alanını korumaya ve genişletmeye yönelik hamleleri, ordunun siyaset üzerinde alışkın olduğu vesayetini kullanmasını sınırlandıran önde gelen etkenlerden biri olmuştur. AK Partinin, kendi dış politikasını uygulamaya koyup iç politikaya dair inisiyatifini belirginleştirmesiyle birlikte orduda ezberlerin bozulduğu bir dönem başlamış, buna karşın nasıl bir davranış ortaya konacağı konusunda çelişki yaşanmıştır.

Ülkenin Sosyoekonomik Değişimi

1990'lı yıllar Türkiye'nin kırılgan ve istikrarsız olduğu bir dönemdir. Bu istikrarsızlık, ekonomi ve siyasetin içiçe geçmişliği ile artan, uzun ömürlü ve uyumlu olmayan koalisyonların ve erken seçimlerin birbirini tekrarı ile kronikleşen bir tablo ortaya çıkarmıştır. Bu durum, kamuoyu nezdinde istikrarlı bir siyasal iktidar beklentisini güçlendirmiş, seçmenler ekonomik istikrarsızlığı, birbirlerine kısa süreli hükümetler devreden mevcut siyasi partilere fatura etmişlerdir. Bu nedenle kendileri de 1990'lı yıllarda aktif siyasetin içinde olan ya da bunu izleyen AK Parti kadroları yaşanan gelişmelerden dersler çıkarmış, hükümete geldiklerinde ekonomi ve istikrara çok önem vermişlerdir. Zira 2000'li yılların Türkiye'si, 1999 depremlerini, 2000 ve 2001 ekonomik krizlerini yaşamış bir ülkedir. AK Parti hükümetlerinin seçmen gözünde sağladığı itibarın ana dayanaklarından biri de ekonomik istikrarı önceleyen bu tutumları olmuştur.

Ekonomik istikrarın önemi, 1980'lerin liberalleşme politikaları 1990'lı yıllarla birlikte gelişen ve 2000'li yıllarda siyasal sistemde kendine yer açmak isteyen sosyoekonomik grupların gelişimiyle daha da belirleyici olmuştur. Findley'in de tespit ettiği üzere (2011: 376-377) İstanbul ve Ankara gibi büyük, batılı ve laik sermayenin yanında *ilhamlarını dini hareketlerden alan ve kendi değerleriyle barışık siyasal partileri destekleyen* yeni bir sermaye grubu ortaya çıkmıştır. Yaygın bilinen adlarıyla *Anadolu Kaplanları* adı verilen bu grup Türkiye'de ekonomik hayatın yanında sosyokültürel değerleri de yeniden yorumlayarak siyasete pek çok yönden etkide bulunacak kanalları oluşturmuştur.

¹⁶ İlk dava 2005'te Şemdimli İddianemesiyle başlamış birçok davayla devam etmiştir, 2007'de Ergenekon Soruşturması başlatılmıştır. 21 Ocak - 12 Eylül 2010 tarihleri arasında Balyoz Davası kapsamında yetkili olmadıkları halde özel yetkili savcılıklarda ve mahkemede kovuşturulmuştur. Bu mahkemelerin Temmuz 2012'de varlığına son verilmesine rağmen Ergenekon ve Balyoz Davaları burada görülmeye devam etmiştir. Balyoz Davası ile birçok orgeneral ve komutana müebbet hapis yine birçok askerde uzun yıllar hapis cezası verilmiştir. Eski kuvvet ve ordu komutanlarının tutuklandığı bu sürece emekliliğinin ardından Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ da katılmıştır. Bununla birlikte Mart 2014 tarihinden itibaren hızlı bir şekilde tahliye kararları çıkmaya başlamıştır.

¹⁷ ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz, 4 Ağustos 2001'de yapılan 7. parti kongresinde *Her reformun önünün milli güvenlik elden gidiyor* diye kesildiğini dile getirmiş, Türkiye'de *milli güvenlik sendromu* olduğundan bahsetmiştir. (Bkz. arxiv.ntvmsnbc.com)

5. ORDU HÜKÜMET İLİŞKİLERİNDE YENİ BİR DENGE ARAYIŞI

2002 seçimleriyle yeni bir döneme girilmiş, AB müzakerelerinin başlaması ve AK Partinin izleyen seçimleri de kazanması iktidarı daha çok ele almasına olanak vermiştir. Böylece geleneksel hale gelen ordunun siyaset üzerinde kurduğu baskın rol yerini yeni bir denge arayışına itmiştir. Bu yeni dengede bazı konjonktürel etkilerin yanında tek partili ve güçlü liderlik odaklı bir hükümet iradesinin ordu karşısında inisiyatifi daha fazla ele alma isteğinin de etkisi büyüktür. Bu gayretle MGK'daki sivil – asker dengesini değiştirici düzenleme yaparak MGK Genel Sekreterini de sivil bir görevli haline getirmiştir. Bunun yanında Annan Planı çerçevesinde Kıbrıs sorunun çözümü aşamasında TSK'nın aksi görüşüne rağmen hükümet kendi görüşü doğrultusunda hareket etmiştir.

Hale ve Özbudun (2010: 141), AK Parti iktidarının başlangıcıyla birlikte silahlı kuvvetler ile hükümet arasındaki ilişkiyi, üç döneme ayırmaktadır:

- *Kontrollü anlaşmazlık dönemi*, 2002'den 2006 yılının sonuna kadar, ordu laikliğin ve üniter devletin korunması gibi konularda hükümete baskı yapmayı sürdürürken, hükümetin meşruiyetini ve tartışmalı konularda bile politika belirlemenin hükümetin yetkisinde olduğunu kabul ettiği dönem
- *Meydan okuma ve kriz dönemi*, 2007 yılı, 27 Nisan'da internet sitesinde yayınladığı basın bildirisi ile ordu komutanlarının hükümete açıkça karşı olduğu dönem
- *Geri çekilme dönemi*, 2007 yılı sonrası, ordu ile AK Parti hükümeti arasında gerginlik devam etse bile, komutanların arka planda kalmaları gerektiğini kabul ettikleri dönem

AK Parti liderleri, laiklik ilkesine bağlılıklarını sürekli tekrarlasalar da, TSK kendisini *Cumhuriyetin kurucusu* ve *Kemalizmin değişmez koruyucusu* olarak gördüğü için, AK Parti'ye karşı hep kuşku duymuştur (Jenkins, 2010: 235). Çünkü TSK için AK Parti'nin söylemleri değişmiş olsa bile İslami kökenleri olan laiklik için tehlike arz eden bir partiden kopmuştur. Jenkins'e göre (2010: 236), bu süreçte TSK ve AK Parti deyim yerindeyse bir tür *gölge oyunu* oynamışlardır:

“AK Parti Kemalist ortodoksinin sınırlarını yoklayacak, eğer orduda güçlü bir tepki yaratmışsa geri çekilecek, TSK da laikliğin ortodoks Kemalist yorumunu korumaya çalıştığı halde siyasete doğrudan müdahaleden kaçınacaktır. Bu sırada her iki tarafın da bir gözü AB ve üyelik sürecindeki ilerlemede olacaktır.”

Bütün bu koşulların yanında *kişisel özelliklerin* de etkili olabildiğini iddia etmek mümkündür. Bu dönemde generallerin siyasi kararları ne kadar etkilediği, siyasete ne kadar müdahale ettiği, hükümeti onaylayıp onaylamadığı ölçüsünde sürtüşmeler yaşanmıştır. Örneğin 2002 – 2006 döneminde Genelkurmay Başkanı olan Hilmi Özkök hükümeti onaylamasa dahi, uzlaşmacı bir tutum sergilediğinden bu dönemde ordu – hükümet ilişkilerinin üst düzeyde ılımlı seyrine karşın ordu içinde rahatsızlık yaratmıştır. Yine 2006 – 2008 yılları arasında Genelkurmay Başkanı olan Yaşar Büyükanıt döneminde ise, özellikle 2007 cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında, ordunun hükümetin cumhurbaşkanı seçme yeterliliği olmadığı düşüncesinden hareket ederek yaptığı müdahaleler hükümetle arasındaki sürtüşmeleri gün yüzüne çıkarmıştır. Büyükanıt, genelkurmay başkanlığı görevini teslim alırken yapmış olduğu konuşmada *cumhuriyetin temel ilkelerini ve laikliği korumanın ordunun görevi* olduğunu savunmuştur.

2005 yılında Türkiye'nin *AB ile üyelik müzakerelerine başlaması*, hükümet ile ordu arasındaki ilişkilerin seyrine doğrudan etki eden bir unsur olmuş, sivil siyasetin kurumsallaşması yönünde hükümetin eli güçlenmiştir. Hükümet, ordu ile olan ilişkilerini

yeniden düzenlemek amacıyla da AB ile müzakerelere yoğunlaşırken, ordunun bu süreçte AB'den duyduğu kuşku artmış, ordu içinde yeni yönelim arayışları hız kazanmıştır. Bunların en bilineni MGK Genel Sekreteri Tuncer Kılınc'ın ortaya atıp savunduğu *Avrasya Birliği* projesidir. Bu proje, ABD ve AB yönelimli geleneksel Türk dış politikasından da önemli bir kopuşu işaret etmektedir.¹⁸ Yine de bu gibi tezlerin ordunun yönetim kademesi tarafından ne kadar benimsendiği bilinmemektedir.

10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresinin dolmasıyla laiklik ilkesinin zarar göreceğini düşünenler Sezer yerine, Erdoğan ya da Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesine karşı çıkmışlardır. Özellikle bu konuda ordu ile benzer tavrı benimseyen Atatürkçü Düşünce Derneği başta olmak üzere sivil toplum örgütleri, Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerde *cumhuriyet mitingleri* adında kitlesel gösteriler düzenleyip sürece etkide bulunmaya çalışmışlardır. Buna ek olarak devlet temsili ve kamusal alanda *türbannın* yer alıp alamayacağına dair pek çok tartışma ve olay yaşanmıştır.

2007 yılında cumhurbaşkanlığı seçim sürecine doğrudan müdahil olan ordu, 27 Nisan e-Muhtırası olarak tarihe geçen bildirisinde; zaten tarihsel süreçte yaptığı müdahaleleri sürekli olarak gerekçelendirdiği şekilde dini istismar ederek kendisine meydan okuma olarak gördüğü hükümetin girişimlerini, cumhuriyet rejimine *sözde* bağlılık olarak kabul etmektedir. Buna karşın ordu, bu bağlılığı *özde* aramakta, laikliğin kesin savunucusu olarak bu süreçte taraf olduğunu ve gerektiğinde harekete geçeceğini ilan etmektedir. Bu bildiri, Türk siyasal hayatında beklenen tartışmayı oluşturmuş, siyasal sürecin akışına etki etmiş ancak ordu tarafından beklenen sonucu ortaya çıkarmamıştır. Bunun bir nedeni ordunun bildirinin gereği yolunda ısrarcı olamaması iken karşısındaki hükümet ve liderlik her zamankinden daha kararlı davranarak inisiyatifini sivil kanada doğru kaydırabilmiştir. Hükümet sözcüsü, çağdaş demokratik değerlere vurgu yaparak genelkurmay başkanlığının başbakanlığa bağlı bir kurum olduğunu, demokratik bir hukuk devletinde bir kurumun bağlı olduğu kuruma karşı olmasının düşünülmemeyeceğini, Türkiye'nin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olması konusunda hükümetin herkesten daha fazla taraf olduğunu belirtmiştir. Hatta Başbakan Ahmet Davutoğlu 1 Kasım 2014 tarihli Parti Toplantısında 27 Nisan Muhtırasının yapılabilecek son muhtıra olduğunu ifade etmiştir.

28 Ağustos 2007 tarihinde, Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesine engel olamayan ordu komuta kademesi, yeni cumhurbaşkanına yönelik tepkisini değişik yolları kullanarak gösterme gayretinde olmuştur. Bunlar arasında, cumhurbaşkanının yemin törenine katılmayı reddetmeleri, cumhurbaşkanlığı davetine düşük rütbeli subayların gönderilmesi, geleneklere aykırı olarak yeni meclisin açılışına katılmamaları sayılabilir (Hale ve Özbudun, 2010: 156). Yine 29 Ağustos 2007 tarihinde Gül'ün GATA'da katıldığı ilk resmi törende komutanlar protokol kurallarına uygun olmayan şekilde davranmışlar (Oran, 2013: 99), 30 Ağustos'ta devir teslim törenlerinde *sayın cumhurbaşkanım* şeklindeki bilindik

¹⁸ Projenin en önemli tezlerinden birincisi: Dünyanın enerji kaynaklarının dörtte üçünün bulunduğu ve halen gerginliğin artmakta olduğu alan, Orta Doğu, Hazar Denizi havzası, Kafkasya ve Orta Asya'yı kapsıyor. Avrasya bölgesinin çekirdeğini oluşturan bu bölge, insanlık için çok büyük öneme sahiptir. Ancak, bu bölgede bulunan önde gelen devletler ile diğer bölge devletleri arasında sıkı ve etkili bir işbirliği yoktur. İkincisi: Petrol ve doğalgaz dağıtımındaki rekabeti dini fanatizmin ve siyasi aşırılığın etkilemesi, olağanüstü durumlara neden oluyor. İnsan hakları ve demokrasinin savunulması gerekçesiyle dıştan yapılan müdahaleler, mağlupların terörist yöntemlerle intikam almak istemesine yol açıyor. Üçüncüsü: Huzuru bozan başlıca ülke ABD'dir. Bu bölgede gelişmekte olan çatışmanın karakteri birçok bakımdan şu tarihi bağlantıdan kaynaklanıyor: ABD, SSCB'nin sıcak denizlere inme azmini önlemek için önce terörün temelini bizzat oluşturdu, şimdiyse terörle savaşı, enerji kaynakları bol olan topraklara yayılmak için kullanıyor. Dördüncüsü: "Büyük Orta Doğu" bölgesinde Amerikan taleplerini "dengeleyebilecek" güç Rusya, Çin, Türkiye ve İran'dır. Özellikle bu ülkeler Avrasya'da ABD diktasına karşı koyabilirler ve terörizm hastalığının doğduğu genel atmosferi iyileştirebilirler. (Bkz. www.byegm.gov.tr)

hitabın yerine *sayın cumhurbaşkanı* (Balancer ve Elmas, 2009: 193) ifadesini kullanmışlardır.

30 Ocak 2008'de AK Parti ile MHP genel başkanlarının, üniversitelerde başörtüsü yasağının kaldırılması konusunda anlaşmaları üzerine Orgeneral Büyükanıt gazetecilere, *Türk toplumun bütün kesimleri ordunun bu konudaki tutumunu çok iyi bilmektedir* (Hale ve Özbudun, 2010: 156), diyerek ordunun buna karşı olduğunu açıklamıştır. Başörtü yasağının kaldırılmasıyla ordunun laiklik ile ilgili endişeleri artmıştır. Bunu izleyen süreçte yargı harekete geçmiş ve 2008 yılının Mart ayında AK Parti'ye *kapatma davası* açılmıştır. Ancak dava 30 Temmuz'da karar bağlanıp AK Parti'nin kapatılmamasına karar verilmiştir.

Büyükanıt'tan sonra göreve gelen İlker Başbuğ, 2008 Ağustos'ta görevi devralırken *Türkiye Cumhuriyetinin laik yapısını bozmaya çalışan irticai hareketleri ve üniter yapısını yıkmaya çalışan terörü* kınamış ve ordunun halkın gözünde saygınlığını arttırma girişimlerinde bulunmuştur. Başbuğ daha sonra Ergenekon davası sürecine yönelik sert açıklamalarıyla ordunun savunmasını yapmış, iddiaların ve kanıtların gerçek olmadığını çeşitli basın toplantılarıyla ifade etmiştir.

Aynı süreçte Ergenekon adı verilen ve çoğu muvazzaf ya da emekli ordu mensubunu kapsayan soruşturma ve tutuklamalar da hızlanmıştır. Bu iki farklı olay da ordu ve hükümetin karşılıklı güç gösterilerinin bir yansıması olarak görülebilir. 2010 yılında ordu, çoğu tutuklu bulunan 17 generalin Yüksek Askeri Şura'da (YAS) terfi ettirilmesini istemiştir. Hükümet ise, bunun mümkün olmadığını ileri sürerek tutuklu komutanların emekliye sevk edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanı Orgeneral Işık Koşaner ve kuvvet komutanları istifa etmişlerdir. Genelkurmay başkanlığı görevine, istifa etmemiş tek kuvvet komutanı olan Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Necdet Özel getirilmiştir.

Bu sürecin ardından hükümet ve genelkurmay arasında sembolik de olsa önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan ilki, MGK'daki oturma düzeninde 2011'de yapılan değişikliktir. Bu tarihe kadar MGK'da askerler bir tarafa siviller diğer tarafa otururken, bu tarihten sonra askerler ve sivillerin karışık oturması düzeni getirilmiştir. Diğer taraftan YAS'ta Başbakan, başbakanlık pozisyonunda yanında genelkurmay başkanıyla değil, yalnız oturmaya başlamıştır. 30 Ağustos Zafer Bayramı törenlerinde kutlamaları artık genelkurmay başkanı değil, başkomutan sıfatıyla Cumhurbaşkanı kabul etmeye başlamıştır. 27 Nisan Muhtırası, Genelkurmay Başkanlığının internet sitesinden 30 Ağustos 2011'de kaldırılmıştır. 30 Ağustos 2009'dan beri Genelkurmay'ın bütün afişlerinde yer alan, sokaklardaki ilan tahtalarına asılan *Güçlü Ordu, Güçlü Türkiye* sloganı, Türk Deniz Kuvvetlerinin 930. Kuruluş yıldönümü için hazırlanan afişlerde yer almamıştır. Son olarak, Ocak 2012 yılında liselerde okutulan milli güvenlik dersi de kaldırılmıştır (Oran, 2013: 103).

Genelkurmay Başkanı Özel'in görev süresinde ordu – siyaset ilişkilerinde bir uyum gözlenmiş, ordu komuta kademesi kendi görev alanına çekilmiş görünmektedir. Asker, resmi kutlama ve törenlerin dışında sadece üzerine yürütülen spekülasyon olarak nitelendirdiği haberlere yanıt verir düzeyde basın bildirisi yayınlamakla kendini sorumlu görünmektedir.

Özel, hükümetin bir politikası var, o politika yürüyor. Biz çözüm sürecine ilişkin yol haritasını bilmiyoruz, o çalışmanın içinde yokuz. Başbakan Yardımcısı çalışmanın kamu kuruluşlarına gönderileceğini söylemişti... Görürsek biz de görüşlerimizi söyleriz. Kırmızı çizgilerimiz aşılsa gerekeni söyleriz. 30 yıldır bu mücadeleyi biz yürütüyoruz açıklamasını yapmıştır. Genelkurmay Başkanının, çözüm sürecinde yol haritasından haberinin olmadığına dair açıklaması kamuoyunda geniş yankı bulmuştur. Muhalefet partisi

milletvekilleri, Öcalan ve HDP’li vekillerin haberinin olduğu konularla ilgili TSK’nin bilgilendirilmemesinin vahim olduğunu belirtirken Özel’in açıklamalarını eleştirmiştir. Bunlardan biri olan MHP milletvekili Sinan Oğan *ordu siyasete karışmasın ama bihaber de olmasın* diye tepki göstermiştir.

Temmuz 2013’te TSK İç Hizmet Kanunu’nda yapılan değişiklikle daha önce darbelere ve çeşitli müdahalelere gerekçe olan 35. Maddesinde yer alan *koruma – kollama* ifadesi değiştirilmiştir.

Bununla birlikte 17-24 Aralık (2013) süreci olarak siyasal hayata geçen ve AK Parti hükümeti ile Gülen Cemaatini karşı karşıya getiren olaylar sırasında Başbakan Siyasi Başkanışmanın *cemaat orduya kumpas kurdu* açıklaması; ordu, hükümet ve diğer aktörler arasında nirengi noktasının değiştiği bir süreci beraberinde getirmiş görünmektedir. İzleyen tarihte, Mart 2014’te Ergenekon davası nedeniyle tutuklu bulunan isimlerin tahliyesi başlamıştır. Ergenekon davalılarının önde gelenlerinden olan 1. Ordu eski komutanı Çetin Doğan’ın tahliyesi sonrasında yaptığı açıklama ilginçtir. Doğan, *bu dava bitmeyecek demiştim. Bu dava ancak bu davayı kurgulayanlar içeri girdikten sonra bitecek. Onlara karşı duyduğumuz kin ve nefret duygularından değil. Bir daha bu insanların, masun insanlara karşı, tertip ve kumpaslar kurmamaları için* açıklamasında bulunmuştur.

2014 cumhurbaşkanlığı seçiminde ordu herhangi bir tavır takınmamış, ordu yönetimi süreci etkilemeye dair bir açıklamada bulunmamıştır. Bu durum 2007 ile karşılaştırıldığında aradan geçen sürenin ordu açısından kendi görev alanına doğru çekildiğinin bir göstergesi olarak okunabilir. Gerçekten de ordu günlük siyasal tartışmaların içine girmekten kaçınan bir tavır sergilemektedir.

Yine 7 Haziran 2015 seçimlerinin ardından hızını ve dozunu yeniden arttıran ve PKK, DEAŞ gibi birden fazla kaynaktan yönelen terör olaylarına karşı ordu, askeri mücadelesini sürdürmekte ancak siyasal alana taşan herhangi bir açıklamaya yahut siyasete etki etmeye yönelik herhangi bir adıma rastlanmamaktadır.

6. SONUÇ

Türkiye son dönemde ordu – siyaset ilişkilerinde siyasal hayat içinde oluşan teamüllerin değişimine sahne olmuş, ordu kendi görev alanına doğru çekilirken hükümet kendi alanını genişletmiştir. Bu süreçte bir yandan hükümetin tek partili güçlü liderliğe sahip ve kamuoyu desteğini arkasında barındıran yapısı ile ülkenin yaşadığı değişim gibi *iç dinamikler* diğer yandan da demokratikleşmeye, sivilleşmeye yönelik uluslararası standartlar ve AB üyelik süreci gibi *dış dinamikler* etkili olmuş görünmektedir. Buna karşın Türkiye’nin gündemi askerlerin odağını oluşturduğu soruşturmalar, tutuklamalar, iddianameler ve yargılamalara ilişkin tartışmaların hâkimiyeti altına girmiş, bu davalar serisinin seyri hükümet ile ordu arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde yeni durumları da beraberinde getirmiştir.

Bu davalar, toplumdaki tüm fikir ayrılıklarına rağmen zaman içerisinde ordunun yetki alanını oldukça aşan eylemlerini meşru gören siyasal kültürün sorgulanmasını beraberinde getirmiş¹⁹ ve ordunun dokunulmaz konumunu ortadan kaldırmıştır. Ancak diğer taraftan,

¹⁹ Bununla birlikte son dönemde yapılan araştırmalar bilindik bir veriyi teyit etmeye devam etmektedir. Buna göre, halk, siyasetteki ağırlığının azaldığını kabul etse bile en fazla güven duyduğu kurum olarak ilk sırada yine *orduyu* göstermektedir. Bkz. Kadir Has Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Türkiye Sosyal ve Siyasal Eğilimler Araştırması-V, <http://www.khas.edu.tr/news/799/1278/Khas-2012-Tuerkiye-Sosyal-Siyasal-Egilimler-Arastirmasi-Sonuclari-Aciklandi.html>

davaların içeriği, soruşturma aşamalarında yaşanan sorunlar, delillerle ilgili tutarsızlıklar, tutuklama kararlarının gerekliliği ve uzunluğu etrafındaki tartışmalar ve nihayetinde başlayan hızlı tahliyeler nedeniyle kamuoyu Türkiye’de yargının işleyişinde yaşanan aksaklıklara belki de bugüne kadar hiç olmadığı ölçüde görmeye başlamıştır. Bu ise söz konusu *normalleşmenin normal yollardan yapılmaması* neticesini ortaya çıkaran ve toplumun bu dava üzerinden yeniden kutuplaştığı bir görünüm ortaya çıkarabilir bir gelişme olarak anlaşılmaktadır. Bu da, ulaşılan sonucun yine *normal - olağan* olmasına engel olacak gibi görünmektedir. Bunun yerine kurumsal ve yasal mekanizmaların yukarıda değinildiği şekilde yeniden düzenlenmesi daha sağlıklı bir yol olarak tercih edilmelidir. Bu mekanizmaların düzenlenmesi durumunda liberal modele doğru sağlıklı bir dönüşümün hayata geçeceği umulabilir. Askeri vesayetin kurumsal mekanizmaların düzenlenmeden bu şekilde sona ermesi, Dündar’ın da (2012) belirttiği üzere *ordunun siyasette boşalttığı yeri neyin dolduracağı* tartışmalarını beraberinde getirmektedir. Bu, yeni toplumsal hareketlerin siyasal alana daveti gibi okunabilirse de, ordunun siyasetle olan bu yeni etkileşimini adlandırabilmek için henüz erken olduğu iddia edilebilir.

KAYNAKÇA

- FEROZ, A. (2012). Modern Türkiye’nin Oluşumu, Kaynak Yayınları, 10. Baskı, Şubat, İstanbul.
- FEROZ, A. (2007). İttihat ve Terakki, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul.
- AKIN, R. (2010). Türk Siyasal Tarihi 1908 – 2000, XII Levha Yayınları, İstanbul.
- ALTINAY, A. G. (2009). “Tabulaşan Ordu, Yok Sayılan Militarizm: Türkiye’de Metodolojik Militarizm Üzerine Notlar”, (Ed.) LAÇİNER, Ö., Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler, İletişim Yayınları, Nisan, 2009, İstanbul.
- BALANCER, F. ve ELMAS, E. (2009). “Askerin Siyasete Müdahaleleri ve Ordu İçi Siyasallaşma”, (Ed.) BAYRAMOĞLU, A. ve İNSEL A., Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, Tesev Yayınları, Temmuz, s. 185-199.
- BARDAKÇI, M. (2013). “Coup Plots and the Transformation of Civil–Military Relations in Turkey under AKP Rule”, Turkish Studies, 14 (3): 411–428.
- BAYRAMOĞLU, A.ve İnsel, A. (2009). Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim Almanak Türkiye 2006-2008, Tesev Yayınları, İstanbul.
- BELGE, M. (2011). Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya ve Türkiye, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- BERKAN, İ. (2011). Asker Bize İktidarı Verir mi?, Everest Yayınları, 2. Basım, Mart, İstanbul.
- BİRAND, M. A. (1987). Emret Komutanım, Milliyet Yayınları, 9. Baskı, Mart, İstanbul.
- BİRAND, M. A. (2012). Son Darbe: 28 Şubat, Doğan Kitap Yayıncılık, 1. Baskı, Şubat, İstanbul.
- BOZDEMİR, M. (1982). Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları, Ankara Üniversitesi Yayınları: 489, Ankara.

- CİZRE, Ü. (2004). “Problems of Democratic Governance of Civil-Military Relations in Turkey and the European Union Enlargement Zone,” *European Journal of Political Research*, 43: 107-125.
- ÇELİK, S.(2008). *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Devlet*, Salyangoz Yayınları, 1. Basım, Ocak, İstanbul.
- ÇİTÇİ, O. (2006). “Ordu-Siyaset İlişkileri: 1920-1938”, *Amme İdaresi Dergisi*, 39(4): 17-44.
- DEMİREL, T. (2002). “Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, 93: 29-54.
- DESCH, M. C. (1999). *Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- DUVERGER, M. (2011). *Diktatörlük Üstüne, Dönem Yayınevi*, İstanbul.
- ERCAN, H. (2002). “Türkiye’de Sivil Toplum Tartışmaları Üzerine”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1): 69-79.
- ERDOĞAN, M. (2005). “Türkiye’de Asker ve Siyaset”, (Ed.) KÜÇÜK, A. KARADAĞ, A. vd., *21 Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat*, II. Cilt, Aktüel Yayınları, 1. Baskı, Ağustos, İstanbul.
- FINDLEY, C.V. (2011). *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, Ekim, İstanbul.
- FINER, S. E. (1975). *The Man on Horseback: The Role of The Military in Politics*, 2nd Enlarged Edition, Penguin Books.
- GÜNEŞ, H. (2010). *Modern Toplumlarda Ordu ve Devlet*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- HALE, W. ve ÖZBUDUN, E. (2010). *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm, AKP Olayı*, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, Eylül.
- HALE, W. (1996). *Türkiye’de Ordu Siyaset*, (Çev.) FETHİ, A., Hill Yayınları, İstanbul.
- HEPER, M. (2010). *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, 3. Baskı, Kasım, İstanbul.
- HEYWOOD, A. (2011), *Siyaset*, Liberte Yayınları, 5. Baskı, Eylül, İstanbul.
- HUNTINGTON, S. P. (2006). *Asker ve Devlet*, (Çev.) Kızılaslan, K. U., Salyangoz Yayınları, 2. Basım, İstanbul, Nisan.
- HUNTINGTON, S. P. (1993). *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, (Çev.) ÖZBUDUN, E., Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.
- ŞABAN, İ. (1998). *Ordu Devlet Siyaset, Çiviyazıları*, 1. Basım, Temmuz.
- JENKINS, G. (2001). “The Turkish Military’s Impact on Policy”, *The Adelphi Papers*, 42(337): 57-82.
- JENKINS, G. (2010). “Semboller ve Gölge Oyunu, 2002-2004”, (Ed.) YAVUZ, H., *Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, Şubat.
- KAILITZ, S. (2013). “Democratization, Classifying Political Regimes Revisited: Legitimation and Durability”, *Democratization*, 29 January, London, 20(1): 39-60.

- KARAOSMANOĞLU, A. ve GÖKAKIN, B. Ö. (2010). “Türkiye’de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları”, Uluslararası İlişkiler, Güz, 7(27): 29-50.
- KARAOSMANOĞLU, A. L. (2011). “Transformation of Turkey’s Civil-Military Relations Culture and International Environment”, Turkish Studies, June, 12(2): 253-264.
- KIŞLALI, A. T. (2005). Siyaset Bilimi, İmge Yayınevi, 11. Baskı, Kasım, Ankara.
- KİRİŞ, H. M. (2010). Türk Parti Sisteminde 1980 Sonrası Kutuplaşma ve Dinamikleri, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- LEWIS, B. (1984). Modern Türkiye’nin Doğuşu, (Çev.) KIRATLI M., Ankara.
- NARLI, N. (2000). “Civil-Military Relations in Turkey”, Turkish Studies, Spring, 1(1): 107-127.
- NORDLINGER, E. A. (1997). Soldiers in Politics Military Coups and Governments, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- ORAN, B. (Ed.) (2013). Türk Dış Politikası 2001-2012, Cilt III, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ÖZTUNA, Y.ve GÖKDEMİR, A. (1987). Türkiye’de Askeri Müdahaleler, Tercüman Yayınevi, İstanbul.
- PEKİN, İ.H. ve YAVUZ A. (2014). Asker ve Siyaset, Kaynak Yayınları, Haziran, 1. Basım, İstanbul.
- SUNAY, C. (2010). Türk Siyasetinde Sivil Asker İlişkileri, Orion Kitabevi.
- ŞEN, S. (2005). Silahlı Kuvvetler ve Modernizm, Nokta Kitap, 2. Baskı, Nisan, İstanbul.
- ŞENESEN, G. (2009). “Türkiye’nin Savunma Harcamaları: 2000’li Yıllar”, (Ed.) BAYRAMOĞLU, A. ve İNSEL, A., Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim, Tesev Yayınları, Temmuz, s. 172-176.
- TÜRKÇE SÖZLÜK, (1983). Cilt:1, 7. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Yayın No:505, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- TÜRKÖNE, M. (2009). Siyaset, Opus Yayınları, 10. Baskı, Ekim, İstanbul.
- UZGEL, İ. (2009),. “Ordu Dış Politikanın Neresinde?”, (Der.) İNSEL, A. ve BAYRAMOĞLU, A., Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu Birikim Yayınları, 4. Baskı.
- VAGTS, A. (1959). A History of Militarizm: Civilian and Military, Meridian Books, First Printing, April, America.
- GOLTZ, V. D. (1887). The Nation in Arms, (Çev.) ASHWORTH, P. A., W. H. Allen and Co, London.

Gazete Haberleri

- BEHEŞTİ, H. (2010). “Latin Amerika da İran Varlığı”, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1072/latin-amerikada-iran-varligi.aspx> 28.08.2014.
- BİLGİN, V. (1996). “Ordu, Siyaset ve Demokrasi”, Ordu Devlet ve Demokratikleşme, Sayı 56, Güz, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=298> 14.08.2012.

- DÜNDAR, C. (2012). “Ordunun Boşluğu Nasıl Dolacak?”, Milliyet Gazetesi, <http://www.milliyet.com.tr/ordununboslugunasildolacak/gundem/gundemyazardetay/10.01.2012/1486621/default.htm>
- <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=46224&l=1> 10.10.2014.
- http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/191/28-29_haziran_nato_istanbul_zirvesi 14.12.2006, 24.09.2014.
- http://www.tsk.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html 01.06.2013.
- Meclis Araştırma Komisyonu Raporu (2012). Kasım, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/haber_resim_3/genel_degerlendirme.pdf
- The Economist Intelligence Unit, Democracy Index, 2008, http://www.eiu.com/index.asp?layout=info&info_name=infographic_democracy 20.06.2013.
- The Economist Intelligence Unit, Democracy Index, (2012). <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=DemocracyIndex2012.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex12> 20.06.2013.
- <http://www.economist.com/news/europe/21571147-once-all-powerful-turkish-armed-forces-are-cowed-if-not-quite-impotent-erdogan-and-his> 2 Şubat 2013. 29.09.2014.
- <http://www.byegm.gov.tr/turkce/haber/avrasya-mhver/24751> 22.09.2013.
- “Demokrasi ilerlemedi, geriledi!” 16.12.2010. http://www.radikal.com.tr/turkiye/demokrasi_ilerlemedi_geriledi-1032842 02.09.14.
- “Military Might”, The Economist, 15.04.2013. <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2013/04/daily-chart-9> (16.04.2003)
- <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/97502.asp> (2001). 24.09.2013.